

Boekbesprekingen

Ausbreitung bürgerlicher Kultur in den Niederlanden und Nordwestdeutschland. Hg. T. Dekker, P. Höher, P. Post & H. Siuts. Münster: F. Coppenrath Verlag, 1991. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, 74). XI + 226 p., ill., kaarten, tabellen; ISBN 3-88547-808-0, ISSN 0724-4096.

Deze bundel bevat de lezingen van een symposium dat van 26 tot en met 28 september 1990 in het P.J. Meertens-Instituut plaatsvond (zie VB, 17, 1 (1991) 98-99). Onder de koepel 'Uitbreiding van de burgerlijke cultuur in de Nederlanden en Noordwest-Duitsland' werden vier thema's ondergebracht: nabuurschap, feestcultuur, devotieprenten en wooncultuur.

In een zeer algemene bijdrage belicht *Ruth-E. Mohrmann* (p. 1-9) enkele evoluties binnen de semantische velden van de begrippen 'burgerlijkheid' en 'burger'. Ze legt vooral de nadruk op een door 'burgers' gedeelde "catalogoog van normen- en waarden", die door andere groepen kan worden overgenomen (imitatie) en aan andere groepen kan worden opgedrongen (imperatief) en die in allerlei vormen tot uiting kan komen. Na lezing van de bundel, blijkt de uitdrukking 'uitbreiding van de burgerlijke cultuur' inderdaad te kunnen refereren aan allerlei diffusieprocessen die zich in sociale, geografische en/of historische 'ruimten' voltrekken. Of onderzoekers daarbij deelaspecten van één samenhangend, lineair proces op het spoor zouden zijn, is natuurlijk een andere kwestie.

Uit het stimulerende artikel van *Herman Roodenburg* (10-24) over vroegmoderne gebuurtten en buurtbrieven in Leiden en Den Haag, blijkt bijvoorbeeld dat de semi-geïnstitutionaliseerde expressie van een aantal zeer hoog geschatte 'waarden' uit de catalogoog van de stadsburger (vriendschap, broederlijkheid, eenheid, streven naar verzoening) in de vorm van gebuurte-activiteiten, in de loop van de achttiende eeuw in de praktijk niet uitgebreide maar inkromp (en wellicht in andere verenigingen tot uiting kwam).

Op een andere golflengte zit het stuk van *Hubert Honvehlmann* (25-41) over het landelijke buurtleven in de negentiende en twintigste eeuw in de grensstreek van Nederland en Duitsland. Hij benadrukt de sterke overeenkomsten qua type gehuchten tussen Twente en Salland, de Gelderse Achterhoek en het westelijk deel van Münsterland. Hij suggereert dat voor de Nazi-tijd de staatsgrens geen diversifiërende factor was. De ('moderniserings'-)processen (een verdienstelijke opsomming van voorbeelden vindt men op p. 34-38), die de laatste drie decennia geleid hebben tot grote veranderingen van het dorps- en hoekleven, blijken echter in grotere mate beïnvloed te worden door figuraties en processen van (landbouw)politieke besluitvorming binnen de twee landen. Een interessant probleem voor verder onderzoek is de vraag hoe de wording van supranationale structuren (de Europese Gemeenschappen) in het verhaal past. Versterkten de impulsen van de landbouwpolitiek op Europees niveau, schijnbaar paradoxaal, het belang van de grenzen als culturele invloedsfactor?

Ton Dekker (42-56) formuleert en nuanceert enkele hypothesen over de evolutie van feestcultuur in Nederland in de negentiende eeuw. Hij suggereert dat niet steeds raak getroffen wordt als men werkt met grof geschut, met begrippen zoals 'privatisering', 'individualisering' of 'intimisering' (en wellicht ook 'verburgerlijking'), vooral niet wanneer die een echo van verregaande en algemene destructie van openbare feestelijkheden oproepen. De Nederlandse burgerij koesterde in de eerste helft van de vorige eeuw vooral huiselijke feesten en streefde naar verfijning van de bestaande feestcultuur in eigen en andere rangen. Daarnaast en vooral daarna werd door groepen burgers – aanvankelijk met succes – een aantal nieuwe vormen van collectief gedrag en publieke festiviteiten geïntroduceerd. De resulterende boom van leerzame, verheffende collectieve activiteiten in het openbaar kan in belangrijke mate op rekening gesteld worden van burgerlijke groeperingen zoals de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Dit blijkt ook uit de comparatieve studie van *John Helsloot* (57-95) van 35 jaar werkzaamheden, in het bijzonder voordrachten en tentoonstellingen, van twee naar veredeling van de praktijken van het volk strevende verenigingen die in het midden van de jaren 1860 gesticht werden in regionale centrale plaatsen, namelijk Leeuwarden en Middelburg. Belangrijk is dat in deze studie onder meer expliciet wordt ingegaan op de receptie en toeëigeningsmechanismen in burgerlijke kringen én bij werklieden (84-86).

Michael Simon (96-107) wijst op enkele negentiende-eeuwse voorbeelden uit Duitse steden, die compatibel lijken met Nederlandse initiatieven, welke sedert enkele jaren door Helsloot bestudeerd worden. Een sterk voorbeeld van ruimtelijke 'uitbreiding' van west naar oost is het verhaal dat de initiator van de floralia-tentoonstellingen in Darmstadt in de jaren 1870 de mosterd in Hollandse steden haalde (100). Het licht-polemische gelegenheidsartikel van Simon is een goed voorbeeld van een meerwaarde die internationale symposia kunnen opleveren: de aanzet tot een debat over attenderende concepten. Hij maakt, niet ten onrechte, enig voorbehoud bij het bij Duitse onderzoekers niet algemeen gangbare concept 'veredeling', maar besluit zijn artikel wel(willend) met enkele redenen waarom het begrip in bepaalde omstandigheden inderdaad goed kan gebruikt worden in plaats van een log en onhandig concept als verburgerlijking (102-103).

Impliceert de karakterisering van het plechtstatige woord *emic* dat het begrip alleen met betrekking tot Noordwest-Europa in de tweede helft van de vorige eeuw kan gehanteerd worden? De metafoor van de horticultuur drukt waarschijnlijk niet uit dat elementen uit de burgerlijke cultuur edeler worden door overenting naar volkse milieus of omgekeerd. Wellicht wordt een complexer en gestuurd proces van kruisbestuiving bedoeld. Hoe moet dit gerijmd worden met de door Helsloot aangekaarte problematiek van de 'receptie'? Kan een associatie met de cultuur van mensen van adel voldoende geneutraliseerd worden? Het zou toch ook interessant kunnen zijn om iets neutraler 'etic' concepten uit te denken (al was het maar een set door E. Hobsbawn geïnspireerde uitdrukkingen zoals *injected tradition* of *implanted tradition* tegenover *ennobled tradition* of *upgraded tradition*) ten behoeve van internationale discussie over de recurrenente negentiende-eeuwse burgerlijke initiatieven in verenigingsverband waarop Helsloot terecht de aandacht vestigt. Uit andere publikaties van Helsloot kan men bovendien afleiden dat de floralia-projecten *imported traditions* zijn.

Christine Aka (108-125) onderzoekt of evoluties van de vormgeving van doodsprentjes in een als zeer katholiek aangeschreven agrarisch gebied (Oldenburger Münsterland) een aanwijzing kunnen zijn voor 'verburgerlijkte vroomheid'. Een verzameling doodsprentjes van burgers (N = 3629, toevalssteekproef) en van gevallen soldaten ("een vijfhonderdtal") werd onderworpen aan een analyse met de computer. Hierdoor kon de auteur onder meer een aantal functionele verschuivingen (wisselend belang van bijvoorbeeld de expressie van geloof in religieuze ondersteuning van overledenen in het vagevuur, het genereren van prestige en geheugenondersteuning) doorheen de tijd en regionale patronen traceren.

In het rijkelijk en functioneel geïllustreerde artikel van *Paul Post* (126-172) wordt de evolutie van de beeldzijde van doodsprentjes in Nederland én België in de voorbije decennia onderzocht. Richtinggevend voor andere onderzoekers is, naast de vierledige typologie van recente produkten, een voorbeeldige iconografische benadering van een collectie van 1348 prentjes (135-139). Verder demonstreert Post dat op zo'n descriptief-analytische onderbouw een bredere, meer functie- en contextgerichte bovenbouw kan worden aangebracht: een aanzet tot iconologisch onderzoek. Op welke manieren kan de (stijl)evolutie van de beeldzijde van de in de Lage Landen gebruikte prentjes in verband gebracht worden met nieuwe praktijken en dominante beeldtalen die kenmerkend zijn voor respectievelijk de internationale produktie van bidprentjes, de kerkelijke sfeer (bijvoorbeeld de neogotische stijl) in de negentiende en twintigste eeuw en de 'consumptie' van kunstwerken die geen religieuze functie (meer) hebben? Welke functies hadden (religieuze) beelden in het algemeen en doodsprentjes in het bijzonder in verschillende periodes (in een tijdsgewricht gekarakteriseerd door 'secularisering') en op welke manier beïnvloedde dit alles de afbeeldingen? Een van de onderzoeksperspectieven (148-150) die in het artikel worden gepresenteerd, maakt opnieuw duidelijk waarom studies over bidprentjes passen binnen het thema van het boek. De ideeën

over het burgerlijke gebruik en karakter van de religieuze beeldtaal en over de brede middeleeuwen als doelgroep zijn belangrijke bouwstenen in het onderzoek van de relaties tussen 'burgerlijke cultuur' en devotieprenten, waarbij de studie van de afbeeldingen letterlijk (door combinatie met tekstfragmenten over de overledene) en figuurlijk buiten het beeld moet gaan. Ik denk daarbij bijvoorbeeld aan het oneigenlijk gebruik van de vorm van devotieprenten, niet alleen in artistiek anti-burgerlijke kringen (147) maar ook voor politieklevensbeschouwelijke conflicten tussen burgers (zie bijvoorbeeld de bijdrage van A. Thijs in *Volkskunde in Vlaanderen. Huldeboek Renaat van der Linden*, 135 - 138). Het onderzoek van Post toont aan dat een combinatie van iconografische en iconologische procedures zeer goed van pas komt in een moderne studie over de maatschappelijke functies en betekenissen van devotieprenten.

Bijzonder interessant is het vergelijkend onderzoek van *Eveline Doelman* (173-195) over de aanwezigheid en de plaats van *stoelen met armleuning* in woningen in enkele Nederlandse dorpen (Twisk, Lichtenvoorde en Maasland) en een kleine stad (Groenlo). Ze hanteert een analytisch procédé dat eerder door J.J. Voskuil met succes in de studie van materiële cultuur werd toegepast (zie VB 13 (1987) 30-58). De statistische analyse van een selectie van specifieke objecten in (volgens totaalwaarde in groepen onderverdeelde) boedelbeschrijvingen uit een bepaalde plaats wordt verantwoord, geduid en verklaard met behulp van een beperkte reeks eenvoudige hypothesen over enerzijds de significantie (in casu een set symbolische functies) van (een beperkte categorie van) voorwerpen en anderzijds over de wisselwerking tussen de culturele praxis van bepaalde sociale groepen en de sociaal-economische structuur van die plaats. Welstand, de nabijheid van steden (waarbij binnen de landelijke gemeenten niet zozeer de ruimtelijke afstand als wel de financiële draagkracht en de mentale oriëntatie op de stad van invloed blijken te zijn) en de interne machtsverhoudingen tussen sociale groepen lijken verklaringselementen te zijn bij het interpreteren van het sociaal gediifferentieerde diffusieproces. Het is onduidelijk in welke mate de (in het artikel niet behandelde) economisch-geografische structuur van de productie en distributie van fauteuils en leunstoelen de consumptie structureerde. Dat de distinctiefactor (statusverhogend) een belangrijke rol speelde in de plattelandsgemeenten blijkt vooral uit de aanwezigheid van de armstoel in de 'mooie kamer'.

De stelling dat (eerst de Zuid- en daarna de Noord)nederlandse steden in de Nieuwe Tijd, als synthese- en innovatiecentra, een belangrijke invloed uitoefenden op de bouwstijlen en de wooncultuur in de Noordwestduitse regio's wordt geadstrueerd met enkele voorbeelden in de studies van *Helmut Ottenjann* (196-212) over meerdeurige kleerkasten en van *Andreas Eiyinck* (213-226) over de huizenbouw, balkenconstructies en huisraad.

Het vage begrip 'verburgerlijking', waarmee verschillende auteurs het duidelijk moeilijk hebben, blijkt een vrij problematische en moeilijk grijpbare vertaling te zijn van de expansie-idee die vervat is in de titel van het boek. De bundel levert wel vele sterke voorbeelden van 'uitbreiding' in de vorm van import van culturele elementen uit Hollandse steden in het zeer nabije oosten. - Marc Jacobs.

Brouwers, Jan. *Literatuurgids voor de Noordbrabantse geschiedenis.* Tilburg / 's-Hertogenbosch: Tilburg University Press / Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, 1992. xi + 269 p.; f24,50; ISBN 90-361-9912-3.

Dat de in 1978 verschenen literatuurgids van A.C.M. Kappelhof reeds geruime tijd aan herziening toe was, is voor hen die enigszins vertrouwd zijn met de bloeiende geschiedschrijving van dit gewest (door sommigen wel aangeduid als de 'Languedoc' van Nederland), niet verbazingwekkend. De jonge historicus Jan Brouwers heeft daartoe de productie van de afgelopen decennia eens kritisch nagelopen, in bondige commentaren samengevat en thematisch gerubriceerd. Daarbij is niet gestreefd naar volledigheid: het betreft dan ook geen bibliografie maar een literatuurgids. De beredeneerde titeloverzichten informeren de onderzoeker in kort bestek over inhoud en belang van de publikaties zodat deze gids onmisbaar is voor een eerste oriëntatie op de Noordbrabantse geschiedenis.

De literatuurgids telt tien rubrieken (algemene, politieke, militaire, rechts-, sociale, economische, kunst- en kerkgeschiedenis alsmede een onderdeel mentaliteit, cultuur en volkskunde en tenslotte een rubriek hulpwetenschappen) die weer onderverdeeld zijn in (sub)thema's. Zo wordt naast algemene volkskundige literatuur over Noord-Brabant meer specifiek een overzicht geboden van de belangrijkste publikaties op het gebied van volksgeleef en materiële cultuur. De indexen op auteurs, plaatsnamen en trefwoorden garanderen optimale toegankelijkheid. Zo trof deze recensent de naar zijn mening ontbrekende titels via de indexen alsnog aan bij andere rubrieken. Over de gemaakte keuzen van wat wel en niet is opgenomen is altijd discussie mogelijk maar gesteld kan worden dat Brouwers met zijn selectie een representatieve doorsnede heeft gepresenteerd. Voor wie geen enkele titel wil missen zij verwezen naar de *Brabantse bibliografie* die regelmatig door Tilburg University Press wordt uitgegeven. De historische literatuur over Noord-Brabant is met deze twee instrumenten thans voortreffelijk ontsloten. – Gerard Rooijackers.

Bruijn, Anton. *Spiegelbeelden. Werra-keramiek uit Enkhuizen 1605.* Red. H. Clevis e.a. Zwolle: Stichting Promotie Archeologie, 1992. 285 p., 196 ill.; ISBN 90-801044-1-8.

In 1979 werd in Enkhuizen een put blootgelegd met daarin afval van een vroeg-zeventiende-eeuwse pottenbakkerij. Uit de schervenmassa, meest halffabrikaten en ovenpuin, konden ongeveer 200 complete voorwerpen samengesteld worden, daterend uit de jaren 1602-1610. Voor het merendeel betrof het Werra-keramiek, gemaakt volgens de zogeheten 'slib-kras'-techniek. Tot voor kort ging men ervan uit dat het regelmatig in ons land gevonden specimen van dit soort aardewerk zonder meer als importwaar kon worden beschouwd. Onderzoek naar het Enkhuizer gebruiksgoed én een tweetal recentelijk in het Rijksarchief ontdekte octrooibrieven leidden echter tot bijstelling van deze visie. Een deel van het in de put gevonden Werra-aardewerk bleek namelijk de initialen te dragen van de Enkhuizer lakenkoopman Dierck Claesz. Spiegel, die in 1602 octrooi kreeg om 'Hessens ende Bruynswijcx' aardewerk te maken.

De uit Spiegel's werkplaats afkomstige collectie werd eind 1992 in Enkhuizen en begin 1993 in Deventer getoond en zal als reizende expositie tot 1995 nog te zien zijn in verschillende plaatsen in Nederland (Heerlen 9 augustus – 7 november 1993, Antwerpen april – juni 1994) en Duitsland (Kassel juli – september 1994 en Kommern april – juni 1995). In samenwerking met de in 1991 opgerichte Stichting Promotie Archeologie verzorgde de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek een fraaie tentoonstellingscatalogus waarin aandacht wordt besteed aan de opgravingsgeschiedenis, het productieproces en de *beelden* (hoofdmotieven of voorstellingen) op de *spiegel* (bodem) van het gebruiksgoed. Het tekstgedeelte bevat behalve de Nederlandse tekst ook een integrale Duitse vertaling en een Engelse samenvatting. Hans Janssen, buitengewoon hoogleraar materiële cultuur der middeleeuwen, geeft in zijn inleiding een overzicht van het keramiekonderzoek in Nederland en de voor dit onderzoeksterrein belangwekkende studies van archeoloog Anton Bruijn. Diens onderzoek naar het Enkhuizer Werra-keramiek uit 1605 vormt de centrale bijdrage in de catalogus. Volgens een eerder door hem ontwikkeld classificatiemodel weet hij op overtuigende wijze aan te tonen dat in de Enkhuizer pottenbakkerij een viertal – vermoedelijk uit het Werra-gebied afkomstige – decorateurs werkzaam moet zijn geweest, herkenbaar aan steeds terugkerende individuele stijlkenmerken. Everdina Hoffman-Klerkx bestudeerde de kleding van de afgebeelde figuren. Deze bleek een combinatie te vormen van Duitse streekdrachten en de lokale (Hollandse) visserskleding uit het begin van de zeventiende eeuw – een mooie illustratie van de wisselwerking tussen de cultuur van de Duitse pottenbakkers en het Hollandse publiek. – Hester Dibbits.

Cappers, W.P.R.A. *Stillevan in steen. Een nieuwe kijk op de geschiedenis van de begraafplaats Oud Eik en Duinen te 's-Gravenhage.* Kampen: J.H. Kok, [1991]. 183 p., ill.; f37,50; ISBN 90-242-5132-X.

De geschiedenis van de begraafplaats Oud Eik en Duinen gaat terug tot het tweede kwart van de dertiende eeuw toen graaf Willem II van Holland op deze plaats een kapel stichtte voor het zieleheil van zijn vader Floris IV. In de veertiende eeuw kreeg de kapel de status van parochiekerk met begrafenisrecht en tegen het eind van de eeuw werd zij bekend als bedevaartsoord. Uit een grote hoeveelheid bronnenmateriaal reconstrueert Cappers, tegen de achtergrond van de veranderende opvattingen tegenover de dood, de geschiedenis van deze bekende Haagse begraafplaats tot op de dag van vandaag. Kort samengevat schetst hij de volgende ontwikkeling. De in de late middeleeuwen in verval geraakte parochiekerk wordt na de reformatie gedeeltelijk gesloopt, maar de plaats blijft in het geheim een belangrijk contrareformatorisch missiecentrum en katholiek kerkhof en dient tijdens pestepidemieën bij een tekort aan grafruimte in het nabijgelegen Den Haag officieel als begraafplaats. Wanneer de gewoonte om buiten de stad te begraven in de loop van de achttiende eeuw toeneemt, verandert Eik en Duinen in een commerciële onderneming. In de negentiende eeuw onderscheidt de begraafplaats zich door zijn mooie omgeving en wordt een geliefde verblijfplaats voor romantici en uitverkoren laatste rustplaats voor veel bekende Nederlanders. De opkomende grafcultus met bloemen en portretten als herinnering aan de overledene in de bloei van zijn leven is echter tevens het begin van de ontkenning van de dood. Dit proces zet zich, afgezien van enige kortstondige religieuze opevingen, in snel tempo voort in de twintigste eeuw. Dit wordt volgens Cappers tenslotte zichtbaar in verwaarlozing van graven en vermindering van kerkhofbezoek. Sinds enkele decennia is echter weer een ommekeer merkbaar; een hernieuwde acceptatie van de dood als deel van het leven leest Cappers onder andere af aan het gebruik van de begraafplaats als wandelpark. In deze ontwikkeling past ook de opdracht tot het schrijven van dit boek.

Deze goed gedocumenteerde geschiedenis waarin geen bron onbenut is gebleven, boeiend geschreven voor een breed publiek en daarom zonder theoretisch kader, maakt nieuwsgierig naar de aangekondigde dissertatie van de auteur over de mentaliteitsgeschiedenis van de dood. – Eveline Doelman.

Clerkx, Lily E. *En ze leefden nog lang en gelukkig. Familieleven in sprookjes. Een historisch-sociologische benadering.* Amsterdam: Bert Bakker, 1992. 234 p., 24 ill.; ISBN 90-351-1114 -1.

De fantastische inhoud van sprookjes heeft al vele, vaak even fantastische interpretaties uitgelokt. Het is daarom goed dat in de laatste tijd geprobeerd wordt, de inhoud van sprookjes meer te relateren aan de historische werkelijkheid waarin ze verteld werden. Diverse pogingen zijn daartoe al ondernomen, o.a. door Eugen Weber en Robert Darnton. Ook de gezinssociologe Lily Clerkx heeft zelf diverse artikelen over dit onderwerp geschreven. Dit boek is daar een voortzetting van. Haar benadering noemt ze historisch-sociologisch. Sprookjes zijn voor haar primair een interessante bron voor het gezins- en familieleven van de laagste sociale groepen in de pre-industriële Westeuropese samenleving. Over het leven van deze mensen is uit allerlei bronnen toch wel heel wat bekend, maar minder dan over dat van de hogere standen. De specifieke bijdrage van sprookjes aan onze kennis hierover bestaat volgens Clerkx uit "het *Verstehen* van de gevoelens en motieven tot handelen van mensen, in het bijzonder van de arme en 'gewone' vrouwen, mannen en kinderen uit vroeger tijden, waarover weinig historische documenten bestaan" (p. 34-35). Ik denk dat dit haar niet gelukt is.

In het boek komen de diverse relaties van mensen binnen het gezin ter sprake. Het begint met een hoofdstuk over vrijen en trouwen waarin o.a. de bruidswerving, de verhouding van de bruid tot haar ouders, liefde en erotiek, trouw en ontrouw aan de orde komen. De volgende hoofdstukken gaan over de ouder-kind relatie, stiefmoeders, vaders en dochters, broers en zusters, en schoonmoeders en andere familieleden. De werkwijze van de

auteur komt hierop neer dat ze telkens per thema eerst beschrijft wat de sprookjesteksten hierover aan informatie bevatten. Vervolgens kijkt ze wat de gezinshistorische literatuur hierover te melden heeft om tenslotte de vraag te stellen of de sprookjes nieuwe informatie bevatten die de gezinshistorische literatuur niet biedt.

Die laatste vraag is mijns inziens essentieel, want het antwoord hierop bepaalt of het sprookje hiervoor inderdaad de nieuwe interessante bron. Het is opvallend dat deze vraag betrekkelijk weinig wordt gesteld en in het boek een geringe rol speelt. Centraal staat de vergelijking van de sprookjesinhoud met de gezinshistorische literatuur. De weergave van de sprookjesinhoud neemt de meeste ruimte in, waarna vrijwel steeds de constatering volgt dat de gezinshistorische literatuur een bevestiging van die sprookjesinhoud biedt. Zo geeft Clercx in het hoofdstuk over bruidswerving een reeks van voorbeelden van sprookjes waarin een jongen verliefd wordt op een meisje, vaak een prinses, en vervolgens allerlei taken moet uitvoeren om haar tot vrouw te krijgen. Dit klopt met de "constatering in de gezinshistorische literatuur dat het huwelijk in het pre-industriële verleden een belangrijk en schaars goed was", aldus Clercx, die vervolgens een aantal studies aanhaalt waarin betoogd wordt dat gehuwden een hogere status hadden dan ongehuwden en dat de familie van het meisje belang had bij een geschikte kandidaat. Ze legt nadrukkelijk het verband met de niet-ervende boerenzoons die proberen een ervende dochter als vrouw te krijgen.

Dit procédé wordt in dit boek vele malen herhaald. Zo volgt na een opsomming van gevallen van ontrouw in het sprookje een passage over ontrouw in de gezinshistorische literatuur waaruit blijkt dat ontrouw ook in werkelijkheid voorkomt. Ook de wens om kinderen te krijgen komt niet alleen in sprookjes voor, maar wordt "onderstreept door de historische literatuur". De positie van kinderen binnen het gezin in sprookjes "komt overeen met wat gezinshistorici daarover meedelen". Moeders in sprookjes hebben met hun kinderen een intiemere relatie dan vaders en ook dit wordt "door de gezinshistorische literatuur bevestigd". Het grootste deel van het boek is erop gericht, aan te tonen dat de inhoud van sprookjes correspondeert met de werkelijkheid en dus niet op pure fantasie berust.

Slechts in enkele gevallen biedt het sprookje volgens de auteur ook informatie die niet uit andere bronnen bekend is. Zij noemt o.a. de genegenheid van vaders tegenover hun dochters en incest, waarvan in enkele sprookjes sprake is en waarover de gezinshistorische literatuur geen informatie te bieden heeft. Deze sprookjes vormen dan het bewijs dat vaderlijke genegenheid voor dochters en incest ook in de vroegmoderne periode voorkwamen.

Ik heb verschillende bezwaren tegen dit boek. In de eerste plaats vind ik dat in het begin het sprookje teveel als een bijzondere nieuwe bron voor gezinshistorisch onderzoek wordt gepresenteerd. De auteur maakt dat niet waar. Wat ze in hoofdzaak doet, is het zoeken van een historische basis voor de inhoud van sprookjes. Dat is op zich zelf natuurlijk ook nuttig, maar beslist niet nieuw in het sprookjesonderzoek. Een bezwaar vind ik verder dat steeds de suggestie wordt gewekt dat tal van elementen in het sprookje nu voor het eerst door de gezinshistorische literatuur als werkelijk bestaande fenomenen in de vroegmoderne tijd bewezen worden, terwijl dit uit allerlei andere historische bronnen en onderzoek allang bekend is.

Ik vind ook dat Clercx' verbeterd zoek naar bepaalde situaties in de werkelijkheid die overeenkomen met die in de sprookjes te weinig rekening houdt met het literaire karakter van het sprookje. Het sprookje is een oraal-literair genre met eigen wetmatigheden en een eigen idioom. De inhoud van sprookjes en vooral de sprookjesmotieven kunnen niet simpel als de kopie van een bepaalde historische werkelijkheid worden beschouwd. Sprookjes zijn geen reportages van de werkelijkheid. Zij kunnen ook niet zomaar in het algemeen aan de specifieke levenswijze en levensvisie van de laagste sociale klassen gebonden worden, zoals de auteur wil. Of deze als de exclusieve uitvinders en vertellers van sprookjes beschouwd kunnen worden, is zeer de vraag. Daarover wordt binnen het volksverhaalonderzoek nog druk gediscussieerd. Er is in ieder geval een belangrijke schriftelijk-literaire invloed op het sprookje geweest. Dat geldt zeker voor een deel van de bronnen waarvan Clercx gebruik maakt.

Tegen haar bronnengebruik heb ik eveneens ernstige bedenkingen. Ze wil, zoals we zagen, sprookjes gebruiken om iets te weten te komen over de gevoelens en motieven tot handelen van vooral de gewone mensen. Ik denk dat je dan ook moet proberen sprookjes te gebruiken die zo letterlijk mogelijk direct uit de mond van die mensen zijn genoteerd. Het veelvuldig gebruik van de sprookjes van bijvoorbeeld Perrault en de gebroeders Grimm is hiertoe beslist een ondeugdelijk middel. Ook het door elkaar gebruiken van verzamelingen uit alle tijden en uit alle streken van West-Europa vind ik als methode ontoelaatbaar. Deze naïviteit in het hanteren van de problematische bron die het sprookje nu eenmaal is, manifesteert zich helaas in het hele boek. – Ton Dekker.

Dona Folkloristica. Festgabe für Lutz Röhrich zu seiner Emeritierung. Hg. Leander Petzold und Stefaan Top. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 1990. (Beiträge zur Europäischen Ethnologie und Folklore. Reihe A, 3). 286 p.; Sfr 94,-; ISBN 3-631-43035-3.

Deze feestbundel bevat 23 bijdragen van buitenlandse collega's en vrienden van Röhrich over voornamelijk volksverhalen en volkliederen alsmede een door *Gertraud Meinel* samengestelde bibliografie van het volkskundige werk van Röhrich. De bijdragen zijn niet allemaal het resultaat van nieuw en gedegen onderzoek, maar ze zijn heel lezenswaardig, reden om de meeste kort te vermelden.

Maja Boskovic-Stulli constateert verschillen tussen sprookjes van stedelingen, van plattelandsbewoners en in boekversies. Die van de stadsbewoners zijn het eenvoudigst van structuur en het meest op de alledaagse werkelijkheid geënt. Verder hebben radio en krant een directe invloed op de stedelijke vertelcultuur (p. 7-19). *Ursula Brunold-Bigler* betoogt dat naast een betrouwbaar opgetekende sagenverzameling uitvoerige contextuele kennis nodig is om inzicht te krijgen in de gedachtenwereld van de vertellers. De verzameling dient informatie te verschaffen over de thematische zwaartepunten in de sagen (33-47). *David Buchan* analyseert enkele moppen die onder criminelen in Glasgow verteld worden. Ze bevatten een nevenschikking van verschillende visies en normen hetgeen de kern van hun humor uitmaakt. Hij is het niet eens met Mary Douglas, die stelt dat in moppen de dominante, officiële normen en waarden worden geëttakeerd (49-55). *Luisa Del Giudice* gaat in op de erotische functie van de dans in de Italiaanse cultuur (57-67). *Bengt Holbek* maakt aannemelijk dat het door Jacob Grimm in diens vragenlijst van 1815 gehanteerde en nader toegelichte begrip 'Volkspoesie' model heeft gestaan voor Thoms' term 'folklore' (1846) en de Scandinavische termen 'folkminnen' en 'folkeminder'. De inhoud van deze termen heeft vervolgens weer doorgewerkt op de inrichting van de folklore-archieven in de diverse Scandinavische landen en op het project van de FF Communications (69-76). Sagen zijn een reactie van de ziel op iemands levenshouding en bewerkstelligen hierdoor een psychisch evenwicht, aldus *Gothilf Isler* (87-102). *Felix Karlinger* attentendeert op het feit dat sprookjes tijdens het vertellen door oorzaken van contextuele aard, of eenvoudig doordat het geheugen de vertellers in de steek laat, vaak een fragmentarisch karakter hebben. In de gedrukte verzamelingen komt men dergelijke sprookjesteksten uiteraard niet tegen (103-111). *Bengt af Klinberg* meent dat behalve angst ook het verlangen van mensen sagen kan genereren. Een voorbeeld hiervan is de sage van de dubbele voorspelling (het lijk in de auto). De eerste voorspelling heeft betrekking op een (gewenste) politieke gebeurtenis zoals de dood van Hitler, de tweede op degene aan wie de eerste voorspelling wordt gedaan: deze zal bijvoorbeeld zeer spoedig een lijk in zijn auto vervoeren. Deze laatste versie van de sage werd voor het eerst in 1941 door Marie Bonaparte psychoanalytisch geïnterpreteerd. Het lijk zou een reminiscentie aan het primitieve mensenoffer aan de goden zijn dat als tegenprestatie voor de vervulling van een belangrijke wens diende. Klinberg analyseert een negental optekeningen van de sage tussen 1851 en 1987 en komt tot de conclusie dat de door Bonaparte geïnterpreteerde versie als een 'Zielform' (Lüthi) van de verschillende versies van dit sagetype beschouwd moet worden. Op de andere versies is de interpretatie van Bonaparte niet toepasbaar (113-125). *Ildikó Kriza* geeft een historisch overzicht van het balladenonderzoek in Hongarije (127-140) en *Zmaga Kumer* maakt duidelijk dat de Fransen hun

aanwezigheid in het Sloveense volkslied te danken hebben aan enkele veldtochten van Napoleon tegen Oostenrijk (141-148). *Reimund Kvideland* geeft een indruk van inhoud, functie en taal (Deens, Noors, dialect) van liedschriften in Noorwegen vanaf de zestiende eeuw (149-157). *Wolfgang Mieder* somt een groot aantal aforismen op in verband met enkele bekende sprookjes, zoals: 'Ach, wie gut, daß niemand weiß, daß ich auf den Kanzler scheiß' (Repelsteeltje). Volgens Mieder zouden deze aforismen een poëtisch middel vormen om aan de opbouw van een humanere samenleving mee te werken (159-171). *Venetia Newall* doet verslag van de velerlei problemen rond een huwelijksluiting in Engeland tussen een islamitisch Pakistaans meisje en een Engelse jongen, die zij zelf heeft meegemaakt (173-185). Het verhaal over de spooklifter bestaat structureel minimaal uit een oriëntatie en een gebeurtenis, zo luidt de niet zo opzienbarende conclusie van *W.F.H. Nicolaisen*, die mijns inziens ook op tal van andere, waaronder historische, sagen van toepassing is (187-199). *Walter Salmen* schetst het controversiële beeld van de joodse speelman (kunstenaar/schlemiel) in de Oosteuropese literatuur. Het komt overeen met zijn christelijke tegenhanger (201-212). *Rudolf Schenda* onderneemt een speurtocht naar de overleveringsgeschiedenis van het verhaal over de onschuldig ter dood gebrachte man die zijn spoorloos verdwenen vrouw zou hebben vermoord. Deze verschijnt echter na zijn terechtstelling weer ten tonele. Het verhaal circuleert in zestiende- en zeventiende-eeuwse Duitse en Franse compilatiewerken en is de neerslag van de in de toenmalige werkelijkheid voorkomende justitiële dwalingen en discussies rond de toepassing van foltering (213-224). Orale volksliteratuur dient in een breed maatschappelijk kader bestudeerd te worden waarin diachronische en synchronische benaderingswijzen elkaar aanvullen, meent *Hermann Strobach* (225-233). Hoezeer de interpretatie van de strekking van verhalen kan afhangen van de kennis van de cultuur waarin ze verteld worden, demonstreert *Barre Toelken* aan de hand van twee indiaanse moppen en een Duitse mop over Erich Honecker (235-245). *Vilmos Voigt* beschrijft de drie verschillende nationale indelingssystemen van het Hongaarse balladenmateriaal en komt tot de conclusie dat het hoog tijd wordt dat de Hongaarse balladen eens ingedeeld worden volgens het 'internationale' Freiburgse systeem (247-255). *Donald Ward* beschikt in Californië over een een corpus van 1.300 verhalen over bovennatuurlijke ervaringen van mensen. De meeste van deze ervaringen zijn volgens hem spontane individuele ervaringen die niet als resultaat van een verteltraditie beschouwd kunnen worden, hoewel ze wel vaak een sterke gelijkenis met bestaande verhalen vertonen. De verhalen over bovennatuurlijke ervaringen ontstaan doorgaans onder bijzondere omstandigheden, zoals stilte en duisternis of in moeilijke psychische situaties van mensen. In dit laatste geval kunnen ze een therapeutische werking hebben (257-265). – Ton Dekker.

Egodocumenten. Een bundel studies. Red. P.Th.F.M. Boekholt. Groningen: Sasland, 1992. (Themanummer van *Driemaandelijke bladen voor taal en volksleven in het oosten van Nederland* 44, 1-2). 80 p.; f10,- + f2,50 verzendkosten (giro 1215274 t.n.v. Stichting Sasland, Groningen); ISSN 0012-6209.

De jaarlijkse Dag van de Regionale Studies van de vakgroep Regionale en Agronomisch-historische Studies, op 13 november 1992 in samenwerking met de Fryske Akademy georganiseerd, was ditmaal gewijd aan het thema 'egodocumenten'. In deze aflevering van *Driemaandelijke bladen* zijn de vijf inleidingen afgedrukt.

Rudolf Dekker bespreekt in zijn bijdrage 'Egodocumenten in Nederland van de 16de tot 19de eeuw' het project 'Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de 16de tot 19de eeuw' van de Erasmus Universiteit. Hij weerlegt de opvatting dat er in Nederland weinig belangstelling is geweest voor het autobiografische genre: tot nu toe zijn uit die periode niet minder dan 1121 egodocumenten geïnventariseerd. Het merendeel daarvan is afkomstig uit de meer verstedelijkte kustgebieden, vaak geschreven door mannen afkomstig uit de economische en politieke elite. Daarnaast zijn dagboeken bekend van schrijvende boeren, maar deze blijven uitzondering. Vooral het katholieke zuiden is arm aan egodocumenten. Dekker onderscheidt de verschillende genres: memoires en autobiografieën, dagboeken en persoonlijke

aantekeningen, en reisjournalen en familieboekjes. Opvallend is dat 10 à 20% geschreven is in een andere taal dan het Nederlands. Verder wordt gewezen op de toename van het aantal dagboeken in de loop der tijd. Als reden hiervoor wordt niet alleen genoemd dat jongere documenten een grotere kans op overleving hebben, maar ook dat de alfabetisering toenam en bovendien dat vanaf de achttiende eeuw het bijhouden van persoonlijke geschriften in de mode raakte: mensen zetten elkaar aan tot het schrijven van dagboeken. De interessante vraag naar de motieven van de schrijvers impliceert een onderscheid naar bewuste en onbewuste beweegredenen. Sommigen noemen een innerlijke aandrang tot introspectie, bijvoorbeeld om herinneringen vast te leggen, een ander zelfs de wens van financieel voordeel. Daarnaast geldt dat blijkbaar situaties van persoonlijke crisis of in het algemeen een tijdvak van politieke crisis mensen aanzetten tot het schrijven van persoonlijke memoranda.

In het artikel van *Simona Brotsma-Stancu*, "‘Dichtung und Wahrheit’ en het genre autobiografie", komen als thema's de exemplarische autobiografie in de zin van Goethe en de 'litalisering' van de autobiografie aan de orde. De klassieke autobiografie wordt belicht met de *Vita* van Cellini, de – zij het niet onomstreden – geniale kunstenaar uit de late Italiaanse Renaissance. De literaire traditie is die van Mme. de Staël, die geen 'klassieke' vrouwelijke autobiografie kon schrijven: niet alleen waren er geen voorbeelden voorhanden, maar vooral telde dat voor het publiek omstreeks 1800 de levensgeschiedenis van een werkelijk vrije 'femme exceptionnelle' zeker onaanvaardbaar zou zijn geweest. Een goed voorbeeld van hoe ook egodocumenten voldoen aan de conventies van tijd en milieu.

A.H. Huussen jr. schrijft 'Opmerkingen bij enkele "noordelijke" pietistisch-getinte autobiografieën: de dagboeken van Bakker (1807-1811) en Beijen (1844)'. Het gaat daarbij niet zozeer om de beide egodocumenten zelf, maar om de auteurs: wie zij waren en welke hun motieven waren. Huussen poogt zowel de individuele drijfveren, die hij omschrijft als psychogenetische factoren, als de figuratiedwang die uitging van de samenleving, aangeduid als sociogenetische factoren, te verduidelijken. Hij eindigt met het pleidooi om dagboeken en autobiografieën te bestuderen vanuit de relatie tussen de individueel-psychologische en de collectief-sociologische componenten ervan.

J.A. Slijkhuis levert in 'Noord- en Oost-Nederland in Duitse reisverslagen, 1600-1850' een informatief overzicht van de reisverslagen van Nederland bezoekkende Duitsers, het talrijkst vertegenwoordigd onder de toeristen van weleer. Na 1648 kwamen de oosterburen in steeds groteren getale naar de Republiek, om kennis te nemen van de wetenschappelijke ontwikkelingen, om zich op de hoogte te stellen van de godsdienstige verhoudingen of van het economische en culturele leven, enz. De bestudeerde reisverslagen betreffen de geschriften van 38 reizigers, waarvan in het artikel de kenmerken en persoonlijke omstandigheden zijn beschreven. De inhoud van de verslagen is veelal gericht op 'Holland', wat de beschrijving van de doorgangsgebieden van Oost- en Noord-Nederland een vluchtig karakter geeft. Te constateren valt dat het Duitse beeld van Nederland door de tijd heen veranderde: van globaal genomen positief in de zeventiende eeuw, geleidelijk verslechterend tot vaak negatief in de negentiende. Ook sloegen de Duitsers het culturele en intellectuele klimaat in Holland hoger aan dan in Noord- en Oost-Nederland. De afnemende waardering voor Nederland hangt samen met culturele en economische ontwikkelingen die Nederland (neergang) en Duitsland (bloei) meemaakten. Ook spelen verschillen in sociale structuur en de veranderende waardering van de natuur in de Romantiek een rol.

In het artikel van *G. Verhoeven*, 'De laatste wil als egodocument', komen, zoals de ondertitel aangeeft, 'testamenten uit Friesland vóór 1551' aan de orde. In het Friese testamentenproject is een corpus van ruim 200 testamenten en codicillen verzameld uit de periode met als chronologisch eindpunt 1550. Bezien wordt of dergelijke duidelijk niet-verhalende wilsbeschikkingen kunnen worden beschouwd als egodocumenten. Hoewel ze veelal op een vaste wijze zijn opgebouwd en stereotype zinswendingen te zien geven, bieden ze in een aantal gevallen een zeer persoonlijke toon en soms ook in openhartige beschouwingen niet mis te verstane informatie. We kunnen bijvoorbeeld leren dat het fenomeen bastaarden min of meer geaccepteerd was, hoewel soms toch met enige zwijgzaamheid omgeven. De auteur claimt terecht een ruimere omschrijving van het begrip egodocument tot

elke tekst die autobiografische elementen bevat, of – zoals hij Presser parafraseert – tot “elke tekst die ons de mens doet kennen in zijn intimiteit, (...) desnoods in zijn doodshemd”. – P. Meurkens, *Vakgroep Methoden van onderzoek*, Katholieke Universiteit Nijmegen.

Geloven in genezen. Bijdragen tot de sociaal-culturele geschiedenis van de geneeskunde in Nederland. Red. Marijke Gijswijt-Hofstra. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1991. (= *Volkskundig Bulletin* 17,2). 109 p., ill.; f25,-; ISBN 90-70389-29-0.

“De geschiedenis van de geneeskunde is vanouds overwegend geschreven door, voor en over medici. Aan dit medisch monopolie is in de afgelopen decennia een eind gekomen. Ook historici, volkskundigen, cultureel-antropologen en sociologen hebben de ‘geneeskunde’ ontdekt. Met hun onderzoek introduceerden zij een aanzienlijke verruiming van het studieterrain”. Aldus begint Marijke Gijswijt-Hofstra haar bijdrage aan deze door haar geredigeerde bundel. Zij biedt daarin een handzaam overzicht van de ontwikkeling die de medische geschiedenis de laatste jaren heeft doorgemaakt. Dit is als een korte status questionis nuttig voor elke Nederlandse onderzoeker die zich met deze tak van de geschiedenis bezighoudt.

Medische geschiedenis wordt dus sinds enige jaren niet meer alleen door medici beoefend, maar heeft een interdisciplinair karakter gekregen. De medisch historici van de oude stempel spraken vaak een moreel oordeel uit over genezers van vroeger. De officiële genezers uit het verleden, met name de universitair geschoolden onder hen, kregen de rol van de ‘goeden’ en de niet-gelegitimeerden waren de ‘slechten’. Deze laatsten werden dan bij voorkeur aangeduid met de pejoratieve benaming van ‘kwakzalvers’.

Tegenwoordig zijn onderzoekers meer geïnteresseerd in de manier waarop ziekte werd geïnterpreteerd, niet alleen door de – al of niet gelegitimeerde – genezers, maar ook door de patiënten. Dezen kunnen dan worden beschouwd als consumenten die al winkelend op de medische markt een therapie van hun gading zoeken. Zij pogen uiteraard op de eerste plaats een behandelingswijze te vinden waar zij baat bij hebben. Maar – en dat brengt ons bij het centrale thema van dit boek – zo’n therapie blijkt vaak alleen dan te werken wanneer de zieke overtuigd is van de effectiviteit ervan.

Ook in Nederland is dit proces van heroriëntatie nu duidelijk op gang gekomen. De studie van de geschiedenis der geneeskunde wordt al geruime tijd in verschillende medische faculteiten beoefend, maar is nu niet meer tot die instellingen beperkt. Onderzoekers die tot andere disciplines behoren, met name cultuurhistorici en beoefenaars van sociale wetenschappen, houden zich daar nu ook steeds vaker mee bezig en medici laten steeds vaker merken dat zij die ontwikkeling toejuichen. Met nadruk noemde Van Lieburg, toen hij in 1986 zijn leerstoel Medische geschiedenis aan de Vrije Universiteit aanvaardde, zijn vak een “interdiscipline”.¹ Hij meende toen nog wel dat in wezen alleen onderzoekers met een medische opleiding geschikt waren om op dit onderdeel van de cultuurgeschiedenis actief te zijn. Maar gezien het feit dat onlangs een historicus onder zijn begeleiding promoveerde op een medisch-historisch onderwerp, lijkt hij die stelling nu niet meer te onderschrijven.² Aan de nieuwe Rijksuniversiteit van Maastricht is voor de daar werkzame historici de medische geschiedenis een van de hoofdpunten van hun onderzoeksprogramma.

Geloven in genezen is ontegenzeggelijk een bijdrage aan deze heroriëntatie van de medische geschiedenis in ons land. Niet alleen is het een voorbeeld van interdisciplinaire samenwerking van Nederlandse onderzoekers, het stelt ook de belangrijke vernieuwende modellen centraal die gedurende de afgelopen twee decennia vooral door Engelstalige onderzoekers zijn ontwikkeld. Dat geldt met name voor het begrip ‘medische markt’. Als zodanig is dit boek zeker van groot belang. Toch stelt het mij als geheel niet helemaal tevreden. Enkele bijdragen kampen met definitieve problemen en van de drie case-studies die deze bundel ook bevat, is mij het onderlinge verband niet geheel duidelijk.

Het inleidende artikel van Marijke Gijswijt-Hofstra heeft een sterk bibliografisch karakter en er worden op heldere wijze lijnen voor praktisch onderzoek in uitgezet. Het wordt afgesloten door de metafoer van de medische markt uit te werken in een aantal vragen.

Daarin laat Gijswijt-Hofstra zien hoe aan de markteconomie ontleende begrippen als vraag en aanbod (naar de diensten van reguliere en irreguliere genezers) of schaarste en overvloed (op het gebied van de medische dienstverlening) kunnen worden gebruikt om te analyseren hoe genezers en patiënten omgingen met ziekte en genezing. Ook thematiseert zij de mate van verspreiding van medische kennis en de machtsverhoudingen tussen lijdens en genezer(s). Al deze punten zijn zeker het onderzoeken waard.

Voor zij dit onderzoeksprogramma in een notedop formuleert, geeft zij een definitie van begrippen als 'geloof' en 'magie'. Zij maakt het zichzelf daarbij mijns inziens nodeloos moeilijk. Zij stelt terecht dat geloof in het kunnen van de genezer een rol speelt in zowel de magische en de religieus geïnspireerde als in de seculiere medische wetenschap. 'Geloof' verwijst volgens haar naar "het vertrouwen van mensen in of op iemand dan wel iets, of dat nu gaat om God, om bepaalde personen dan wel om de waarheid van voorstellingen of de werking van iets", terwijl 'magie' verwijst naar "opvattingen en handelingen van mensen, waarin het element van beheersbaarheid of beheersing van de loop der gebeurtenissen met behulp van vooral als occult, bovennatuurlijk of bijzonder beschouwde krachten centraal staat." Deze laatste definitie is naar mijn mening niet af en verlegt in wezen het probleem. Want wat betekenen hier de begrippen 'occult', 'bovennatuurlijk' of – nog vager – 'bijzonder'? Daar komt nog bij dat de betekenis die aan 'geloof' wordt toegekend zo breed is dat dit begrip nauwelijks hanteerbaar wordt. Ik vroeg mij bij het lezen af waarom zij niet aangeeft dat er een duidelijk verschil bestaat tussen de verschillende soorten geloof die hier in het geding zijn. Het hedendaagse, gesecculariseerde geloof in de werkzaamheid van medicijnen gaat immers uit van volstrekt andere basispremissen dan het geloof in magische bezweringen.

Natuurlijk speelt het geloof in het kunnen van de therapeut ook voor patiënten die alleen de seculiere medische wetenschap erkennen een belangrijke rol. Maar er is toch een belangrijk verschil met degenen die menen dat genezing te bereiken is langs buitennatuurlijke weg, of dat nu gebeurt door een god om hulp te smeken of door bepaalde 'bijzondere' krachten dwingend te manipuleren. De kern van geneeswijzen die zijn gestoeld op assumpties van hetzij religieuze, hetzij magische aard, is het feit dat zowel de beoefenaars ervan als hun patiënten geloven dat een genezing wordt bewerkstelligd door buitennatuurlijke krachten. Het wezenlijke van zulke therapieën is dus de aanname van een zeer specifieke vorm van causaliteit. De beoefenaars van de gesecculariseerde medische wetenschap ontkennen de mogelijkheid van zo'n causale relatie tussen natuur en buiten-natuur, althans zij houden daar in hun behandeling geen rekening mee. Naar mijn mening is er dan ook geen fundamenteel verschil tussen magische en religieuze therapieën, een verschil dat wel bestaat tussen deze beide samen en de gesecculariseerde medische wetenschap. Zonder een waardeoordeel uit te spreken, kan dus worden gesteld dat het geloof in de effectiviteit van een gesecculariseerde medische therapie een volstrekt ander karakter heeft dan het geloof in de kracht van magische of godsdienstige handelingen.

Ik denk dat de eerste bijdrage aan duidelijkheid had gewonnen als het principiële verschil tussen de genoemde twee vormen van causaal verband, de buitennatuurlijke en de gesecculariseerde, voorop was gesteld. Wel ben ik onmiddellijk bereid toe te geven dat dit onderscheid in de praktijk meestal niet zo helder naar voren treedt. Een belangrijk kenmerk van de medische markt kan zijn dat patiënten de grens tussen gesecculariseerde en magisch/religieuze behandelingswijzen in beide richtingen, en vaak genoeg meer dan eens, kunnen overschrijden. Daar komt bij dat genezers onderdelen van hun therapieën kunnen ontleenen aan beide domeinen. Ook mag het verschil tussen deze twee vormen van causaal denken tegenwoordig duidelijk zijn, in het verleden was dat zonder twijfel veel minder het geval. Toch denk ik dat een model waarbij de opvattingen omtrent causaliteit van de diverse bezoekers van de medische markt vooropstaan tot meer helderheid in de analyse leidt dan een model gebaseerd op de inhoud van een in het vage gebleven geloof.

De andere drie bijdragen aan dit boek zijn te beschouwen als case-studies. Willem Frijhoff analyseert 'het menselijk handelen gericht op genezing' aan de hand van het pest-traktaat van IJsbrand van Diemerbroek (1609-1674), stadsgeneesheer van Nijmegen tijdens

een grote pestepidemie in 1635 en 1636. Deze analyse vindt plaats op drie niveaus. Het traktaat kan op de eerste plaats worden gelezen als een documentaire ziektegeschiedenis, daarnaast is het een duidelijk voorbeeld van de manier waarop doctores medicinae als Van Diemerbroek zich afzetten tegen andere genezers zoals chirurgijns en pestmeesters. Tenslotte bevat dit traktaat, vaak tussen de regels door, de opvattingen van de patiënten over ziekte en de mogelijkheden tot genezing. Zo ontstaat een beeld van de manier waarop de verschillende genezers met elkaar en met hun patiënten omgaan. Ook het gedrag van de patiënten en hun relaties met de genezers en andere leken kunnen worden belicht. Er schuilt een zeker risico in het gebruik van slechts één primaire bron, die ook nog eens betrekking heeft op een bijzondere ziekte als de pest. Maar dat bezwaar is overkomelijk, zeker als men bedenkt dat zulke rijke bronnen voor de zeventiende eeuw nu eenmaal een zeldzaamheid zijn. Als voorbeeld van een model voor de analyse van de relaties tussen bezoekers van de medische markt vormt deze bijdrage een mooi afgerond geheel.

Wel had wat mij betreft de houding van geestelijken tegenover de pest wat meer aandacht mogen krijgen. In 1988 stelden Noordegraaf en Valk dat "bepaalde streng calvinistische predikanten" in de zeventiende eeuw niets zagen in afweermiddelen tegen de pest. Verzet tegen de goddelijke voorzienigheid zou volgens hen uit den boze zijn geweest.³ In een, ook voor zijn doen, zeer nurkse recensie in NRC Handelsblad verweet Peter van Rooden de auteurs dat zij van het calvinisme en zeker van de opvattingen van calvinisten aangaande de pest en de goddelijke voorbeschikking niet veel hadden begrepen. Nu hadden Noordegraaf en Valk onder andere Van Diemerbroek aangehaald. Frijhoff merkt op dat de Nijmeegse predikanten anders dan de plaatselijke katholieke geestelijken buitengewoon bang waren voor de pest en voegt daar aan toe dat Van Diemerbroek de pest ook zag als een straf van God. Op basis van deze gegevens zouden de standpunten van zowel Noordegraaf en Valk als Van Rooden kunnen worden genuanceerd.

De Blécourt laat in zijn bijdrage zien dat kranten en andere periodieken een zeer rijke bron zijn voor de onderzoeker die geïnteresseerd is in de contemporaine irreguliere geneeskunde. Hij beschrijft op basis van met name deze bron de werkwijze en de carrière van Peter Stegeman (1840-1922), beter bekend als het 'Staphorster boertje', die in het begin van deze eeuw een zeer drukke praktijk als genezer uitoefende. De Blécourt vindt Stegeman "voornamelijk interessant vanwege zijn sociaal-culturele positie in de Nederlandse samenleving aan het eind van de negentiende en begin twintigste eeuw". Hij beschrijft de loopbaan van de genezer, de weerstand die deze opriep, zijn patiëntenbestand en zijn werkwijze. Op basis daarvan wil hij Stegeman plaatsen "in het bredere kader van de discussie over 'volksgeneeskunde'".

Het Staphorster boertje hield in de genoemde periode met een zekere regelmaat zitting in diverse plaatsen en ontving dan telkens grote aantallen patiënten. Hij werd verschillende keren veroordeeld wegens onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst, maar dat deed hem nauwelijks. Dankbare patiënten betaalden graag de hem opgelegde boeten. Het was ook niet altijd even makkelijk deze zeer populaire genezer aan te pakken. Gedurende de jaren waarin hij zich liet assisteren door een wat verlopen arts was hij zelfs geheel ongrijpbaar voor de justitie.

Als beschrijving van de praktijk van een genezer is deze bijdrage zeker geslaagd. Wel vind ik dat het optreden van Stegeman wat meer perspectief had mogen krijgen door vergelijking met de werkwijze van andere dergelijke genezers. De Blécourt noemt wel een aantal van zulke collega's maar stelt ook dat de praktijk van Stegeman in Nederland uniek was. Andere genezers waren veel honkvaster en alleen de werkwijze van de Engelsman Davenport, die onder de naam Sequah omstreeks 1890 door ons land reisde, leek enigszins op die van het boertje. Maar Davenport werkte weer vooral in het openbaar en maakte, anders dan Stegeman, meer theater bij zijn optreden. In hoeverre mogen wij Stegeman representatief achten voor de irreguliere genezers in het algemeen? Het weinige dat De Blécourt meedeelt over andere irreguliere genezers lijkt er alleen maar op te wijzen dat het Staphorster boertje een geval op zich was. Het artikel is daardoor te zeer de beschrijving van één geval gebleven en de afsluitende conclusies over de aard van de 'volksgeneeskunde' blijven nu wat in de

lucht hangen. Ik wil aan de gevolgtrekkingen niets afdoen, maar zij worden door de in deze bijdrage gepresenteerde stof niet voldoende onderbouwd. Een serie van zulke detailstudies, die De Blécourt overigens in de laatste zin van zijn bijdrage al min of meer aankondigt, waarbij de andere gelezers even grondig worden beschreven, is daartoe dunkt mij noodzakelijk.

Ineke van Wetering doet als antropologe onderzoek onder creolen van Surinaamse oorsprong in Nederland, met name in de Amsterdamse Bijlmermeer. In haar bijdrage behandelt zij 'De magie van de winti-genezer'. Onder reguliere autochtone medici in Nederland, zeker onder hen die gericht zijn op psychische en psychiatrische aandoeningen, groeit sinds enige jaren het begrip voor de etnische genezers. Traditionele geneeswijzen van allochtone oorsprong spelen vaak een belangrijke rol in de cultuur van etnische groepen. De vraag welke uitwerking de inpassing van deze groepen in de Nederlandse samenleving heeft op de manier waarop ziekte en genezing worden ervaren, is daarom buitengewoon interessant. In deze bijdrage wordt beoogd daar een beeld van te geven, maar ik moet zeggen dat het resultaat mij teleurstelt. Het is mij bijvoorbeeld niet goed gelukt te begrijpen wat precies het onderwerp van dit artikel is. Dit is vooral te wijten aan de erin gebruikte taal en definities. De eerste alinea wordt besloten met een volstrekt onbegrijpelijke zin: "Regelmatig verschijnen er publikaties die belangstelling en begrip proberen te wekken voor de zienswijze van een deel van de migrantenpopulatie die sinds het midden van de jaren zeventig van een multiculturele samenleving." Dat deze zin in deze vorm is gehandhaafd, is zo te zien te wijten aan een slordige correctie en valt derhalve ook de (eind)redactie van deze bundel aan te rekenen. Maar deze slordigheid is op zich niet onoverkomelijk. Ook elders in dit boek is wel een enkele tik- of drukfout blijven zitten zonder dat dit bij de lezer leidt tot een diepe vreemding.

Meer problemen heb ik met het begrijpen van de term *winti* zoals die hier door Van Wetering wordt gebruikt. In het begin van haar bijdrage merkt zij op dat de Afro-Surinaamse religie meestal *winti* wordt genoemd naar de bezetenheidsbrengende geesten die er een grote rol in spelen. Op blz. 197 definieert zij *winti* echter als "onderhuidse, vanzelfsprekende, intuïtieve kennis". Maar in de daaropvolgende zinnen spreekt zij over "vele *winti* [die] een steentje bijdragen" aan therapieën en over *winti* als "onzienlijke krachten" die fungeren "als verstoorders en bron van ziekte en ongeluk". Nog afgezien van het lelijke 'onzienlijk', waarvan ik mij afvraag in welk opzicht het iets anders betekent dan het oude vertrouwde 'onzichtbaar', is deze passage voor mij volstrekt duister doordat mij niet duidelijk is wat het kernbegrip *winti* in dit artikel wel en wat het niet betekent. Wanneer verwijst deze term naar de Afro-Surinaamse religie in haar geheel, wanneer naar de obsederende geesten en wanneer naar een bijzondere vorm van kennis? Zo zijn er wel meer passages aan te wijzen waar onduidelijk taalgebruik de lezer hindert. Op blz. 200 wordt gesproken over "exorcisme". Deze term is ontleend aan het ritueel van de katholieke kerk. Bepaalde gewijde functionarissen hebben als exorcist de bevoegdheid duivels uit te drijven bij bezeten mensen. Maar bij Van Wetering, of haar informanten, zij maakt niet duidelijk waaraan zij deze term ontleent, betekent het kennelijk dat bij mensen juist de goede geesten worden verjaagd, iets wat onder katholieken in West-Europa zeker geen traditie is. Erkend goede geesten zoals bijvoorbeeld engelen of heiligen exorciseert men niet.

Van Wetering wil in haar bijdrage nader ingaan op enkele onderbelichte aspecten van de cultuur van de Surinaamse creolen als etnische groep in Nederland. Zij geeft dan ook een groot aantal voorbeelden van de manier waarop men binnen deze gemeenschap omgaat met ziekte en genezing. Maar het moet mij van het hart dat deze bijdrage daardoor vooral een anekdotisch karakter heeft gekregen. De cases die zij beschrijft zijn op zich genomen heel interessant. Maar haar conclusies dat de *winti*-genezer vooral dan succes heeft als hij zijn patiënten de aandacht schenkt die zij bij de modern-westerse genezer meestal moeten ontberen, en dat de eerstgenoemde vaak grote problemen heeft, omdat de westerse samenleving bepaalde aanpassingen van hem eist die voor zijn clientèle onaanvaardbaar zijn, zijn te oppervlakkig.

Het geheel overziend meen ik dat deze bundel zeker enkele interessante en ook wel veelbelovende aanzetten bevat. Ik denk dat in de toekomst aan de hand van de door Gijswijt-Hofstra opgeworpen thematiek nog heel wat onderzoek kan worden gedaan op het gebied van de medische geschiedenis. De bijdrage van Frijhoff biedt zoals gezegd een handzaam model voor degene die de relaties tussen genezers, patiënten en andere bij een ziektegeval betrokkenen wil analyseren. Ook verwacht ik veel van het onderzoek van De Blécourt naar de verhouding tussen reguliere en irreguliere geneeskunde in de vorige en de huidige eeuw. Zijn bijdrage aan dit boek smaakt zeker naar meer. Niettemin vind ik dit boek in enkele opzichten zwak. Misschien is het te haastig gemaakt. Verschillende onderdelen hadden wat meer doordacht mogen worden of hadden meer uitwerking verdiend. – Hans de Waardt, Erasmus Universiteit Rotterdam.

1. M.J. van Lieburg, *Medische geschiedenis als interdiscipline* (Amsterdam 1986).
2. Bedoeld wordt hier Frank Huisman, *Stadsbelang en standsbesef* (Rotterdam 1992). Zie mijn bespreking elders in dit nummer.
3. Leo Noordegraaf en Gerrit Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen 1988) 113-115, 124-131.

Heilige Anna, grote moeder. *De cultus van de Heilige Moeder Anna en haar familie in de Nederlanden en aangrenzende streken.* Samenst. Ton Brandenburg e.a. Nijmegen/Uden: Uitgeverij SUN / Museum voor Religieuze kunst te Uden, 1992. 166 p., 157 ill., 3 krt.; ISBN 90-6168-3718.

Omstreeks 1500 verkeerde de verering van de heilige Anna, de moeder van Maria en de grootmoeder van Jezus, op haar hoogtepunt. Zij werd geacht macht uit te oefenen over de vruchtbaarheid van mens, dier en land. Ook zou Anna waken over kuisheid en het huwelijk beschermen. In dezelfde periode werd de populaire cultus echter het voorwerp van toenemende kritiek. Het apocriefe karakter van de levensbeschrijvingen van Anna, haar machtige positie als grootmoeder en haar drie huwelijken strookten al gauw niet meer met het kerkelijke hervormingsstreven en de nieuwe idealen van gezin en huwelijk. De verering van Anna schoof daardoor gaandeweg naar de achtergrond.

De veranderende status, maar ook de veranderende rol van Anna worden zichtbaar in de iconografie. In de zeventiende eeuw maakten de voorstellingen van de machtige stammoe-der met haar heilige nageslacht – Anna-te-drieën en de Maagschap van Anna – plaats voor die van Anna in de bescheiden rol van opvoedster van Maria.

De iconografische ontwikkeling van de Anna-verering kon in het najaar van 1992 worden gevolgd in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden. Deze Anna-expositie leidde tot een publikatie waarin een degelijke en uitvoerige catalogusbeschrijving werd opgenomen. Hiervoor is in de eerste plaats Willemien Deeelman-van Tyen verantwoordelijk. Daarnaast bestaat de publikatie uit een bijdrage van Ton Brandenburg. Het gaat hier om een enigszins gepopulariseerde samenvatting van zijn dissertatie uit 1990 over de verspreiding en receptie van levensbeschrijvingen van Anna in de stedelijke cultuur van de Nederlanden en het Rijnland omstreeks 1500, aangevuld met een summier overzicht van het vereringsproces in de eeuwen daarna.

Brandenburg zoekt in zijn dissertatie naar de bedoeling achter de uiteenlopende beelden die van Anna zijn geschetst in de literatuur. Deze geschreven beeldvorming koppelt hij vervolgens aan de contemporaine iconografie. Hierdoor werd de unieke mogelijkheid geschapen om een expositie over Anna-voorstellingen te organiseren die recht deed aan de iconologie en de sociaal-culturele achtergronden van het verbeelde. Het mag verheugend worden genoemd dat het Museum voor Religieuze Kunst te Uden deze uitdaging heeft aangenomen. – Marc Wingens, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Huisman, Frank. *Stadsbelang en standsbesef. Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen 1500-1730.* Rotterdam: Erasmus Publishing, 1992. (Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen, 43; Pantaleon reeks, 8). 477 p., ill.; f79,50; ISBN 90-5253-037-X.

Rond 1550 was een academisch gevormd medicus een zeldzame verschijning in de stad Groningen. En lang niet alle doctores medicinae die daar verschenen, oefenden praktijk uit. Ook de chirurgijns waren toen nog niet bijzonder talrijk: op een geschatte totale bevolking van ongeveer 14.000 waren er ongeveer veertien. Een kleine twee eeuwen later was dat allemaal anders geworden. Rond 1730 praktizeerden er twaalf gepromoveerde geneesheren in Groningen. Het chirurgijnsgilde hanteerde om de sterke groei van het aantal gildebreders in de hand te houden al meer dan een halve eeuw een numerus fixus van twintig leden. Ook inhoudelijk veranderde er veel. Zowel de doctores medicinae als de chirurgijns gingen zich in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer tegen elkaar en ten opzichte van andere genezers afgrenzen. Onder de chirurgijns was rond 1700 een duidelijke scheiding ontstaan tussen de baardscheerders en de gildeleden die alleen nog een medische praktijk uitoefenden. De eisen die op het gebied van de vakbekwaamheid aan de laatsten werden gesteld waren steeds zwaarder geworden.

De stedelijke overheid, die in het begin van de zestiende eeuw op het gebied van de gezondheidszorg hoogstens af en toe een pestordonnantie uitvaardigde, greep in de eeuwen daarna steeds gedetailleerder in de gang van zaken in. In 1551 stelde zij de eerste stadsdokter aan. Na 1585 beschikte Groningen altijd over zo'n functionaris. In 1597 gaf het stadsbestuur de chirurgijns toestemming zich in een Gilde te verenigen. In 1614 werd met medewerking van de stad de universiteit van Groningen gesticht. Al snel vroeg de stedelijke overheid de professoren van de medische faculteit regelmatig om advies of assistentie. De structuur van het toezicht op de gezondheidszorg werd in 1729 afgerond met de oprichting van het Groningse Collegium Medicum.

Frank Huisman laat in zijn proefschrift zien hoe tussen 1500 en 1730 in de stad Groningen de gezondheidszorg en het medische beroep geleidelijk gestalte hebben gekregen. Hij doet dit met veel precisie en maakt gebruik van rijk geschakeerd bronnenmateriaal. Hij beschrijft vooral de ontwikkelingen in de positie, het optreden en de werkzaamheden van de doctores medicinae en de chirurgijns, en van de genezers die niet permanent in Groningen verblijf hielden, maar daar wel actief waren. Hij benadrukt dat er een therapeutisch pluralisme bestond en dat de patiënt volstrekt vrij was om te consulteren wie hij wilde. Het is overigens jammer dat er in dit boek weinig kon worden verteld over de patiënten; naar Huisman meedeelt bevatte het bronnenmateriaal over hen vrijwel geen inlichtingen.

Sinds J. Bik zijn medische geschiedenis van Gouda publiceerde (*Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad*, Assen 1955), is nu, 27 jaar later, dus weer een studie verschenen die daarmee kan worden vergeleken. Wie Biks boek legt naast Huismans beschrijving van de ontwikkeling van de geneeskundige zorg in de stad Groningen, kan goed zien wat er in ruim een kwart eeuw is veranderd in de werkwijze van de medisch historici. Op de eerste plaats betreft dat de leesbaarheid. Bij Bik wordt de lezer het wel eens beu weer een lange opsomming van de inventaris van een Gildekamer of weer een Gildebrief in extenso te moeten doorwerken. Huisman wil vertellen en slaagt er inderdaad in de lezer te blijven boeien, al moet mij wel van het hart dat de tikfouten soms zeer storend zijn. Een grondiger correctie was zijn tekst zeker ten goede gekomen.

Belangrijker dan de stilistische aspecten zijn de accentverschuivingen in de vraagstelling en de optiek. In 1955 wilde Bik alleen beschrijven aan welke problemen de magistraat van Gouda in de loop der tijd het hoofd had moeten bieden en welke oplossingen daarvoor waren gevonden. In zijn boek is dan ook maar één bron van vooruitgang te ontdekken: een overheid die ordenend optrad en daarbij slechts af en toe gehinderd werd door wat tegenstribbelende lieden die niet zo goed begrepen wat goed voor hen was. De samenleving was in de ogen van Bik strak hiërarchisch gestructureerd en dat gold ook voor de medische wereld. Het door hem geschetste beeld is dan ook uitermate statisch.

Bij Huisman blijkt echter dat het bepaald niet altijd pais en vree was tussen de diverse genezers onderling en tussen hen en de overheid. Zodra de leden van de verschillende beroepsgroepen een professioneel zelfbewustzijn gingen ontwikkelen, probeerden zij hun eigen positie te verbeteren, met name door andere genezers zo veel mogelijk van de markt te drijven. Zo waren de ambachtelijke chirurgijns nominaal ondergeschikt aan de academisch gevormde *doctores medicinae*, maar dat betekende niet dat deze twee groepen in corporatieve harmonie samenleefden. De patiënten waren immers vrij, te consulteren wie zij maar wilden en dat leidde ertoe dat de concurrentie tussen enerzijds de reguliere genezers onderling en anderzijds tussen hen en de irreguliere genezers, bij tijd en wijle hevig kon zijn. Aanvankelijk waren de *doctores medicinae* zeldzaam in Groningen en hadden zij vooral tot taak de overheid te adviseren en te assisteren bij haar ordenende taak. Maar in de loop van de zeventiende eeuw vestigden zich steeds meer geneesheren in deze stad, zeker nadat in 1614 de universiteit van Groningen was gesticht. Tegen het einde van die eeuw waren zij zo talrijk geworden dat zij de chirurgijns langzaam maar zeker konden wegconcurreren. Verschillende chirurgijns speelden op deze ontwikkeling in door zich ook een academische status te verwerven.

Nog sterker was de concurrentie tussen de gevestigde en de rondtrekkende genezers. Voor de laatsten introduceert Huisman de gelukkig gekozen term "reizende meesters". Hij toont overtuigend aan dat het element van de vakbekwaamheid vaak nauwelijks meespeelde in deze competentiestrijd. Veel reizende meesters waren ware specialisten en dan ook op hun eigen gebied vaak veel bekwaamer dan de lokale reguliere genezers. Maar zij waren geen lid van een stedelijke organisatie, zoals het chirurgijnsgilde, en zij waren ook geen Groningers. Met behulp van Elias' essay over gevestigden en buitenstaanders betoogt Huisman dat vooral het feit dat zij geen geïntegreerd lid waren van de stedelijke gemeenschap, tegen hen werd uitgespeeld. Deze neiging de toegang tot de gemeenschap zo exclusief mogelijk te maken stond echter op gespannen voet met de noodzaak om Groningen als centrum van handel en nijverheid open te stellen voor de buitenwereld.

Huismans analyse is wat dat betreft zeer overtuigend. Maar naar mijn smaak had hij dit thema nog wel wat verder mogen uitwerken. De reizende meesters werden door sedentaire Groningse genezers herhaaldelijk voorgesteld als rabauwen en bedriegers, of zelfs als een "onreine geest", zoals dat in 1700 door een Gronings pamfletlist gebeurde (p. 373 n.15). Dan is er dunkt mij meer aan de hand dan alleen een uitsluiting van ongewenste concurrenten. Dit aspect van de onreinheid kan ook worden herkend in de manier waarop in de zestiende eeuw de toen razendsnel groeiende massa van paupers werd gestigmatiseerd. Huisman wijst er op (24-25) dat deze vagebonden door de inwoners van de gebieden waar zij doorheen trokken, niet alleen werden beschouwd als een bedreiging van de gevestigde orde, maar ook als wandelende haarden van infecties. Deze neiging om buitenstaanders te zien als verspreiders van ziekte wordt door hem niet verder geproblematiseerd. Daarmee laat hij misschien wel een mogelijkheid lopen om te achterhalen hoe ziekte en lijden werden ervaren. Het uitbreken van een epidemie werd zoals bekend vaak in morele termen verklaard. God zou de pest sturen om een zondige gemeenschap te straffen. Deze neiging de morele kwaliteiten van een gemeenschap te beschrijven in termen van ziekte en lichamelijk lijden, had kennelijk een pendant in een visie op vreemdelingen als bron van onreinheid. Hun concurrentievermogen werd vertaald als een bedreiging van de gezondheid van de gemeenschap. Een goede gezondheid was een morele kwaliteit en een gemeenschap die gezond wilde blijven, moest zich afsluiten van de buitenwereld. Deze voorstelling van 'de ander' als iemand die afbreuk deed aan de lichamelijke gezondheid van de inwoners omdat hij een bedreiging was voor het economisch welzijn van een deel van hen, wordt in dit boek wel aangestipt, maar verdiende het verder te worden uitgewerkt.

Naast het optreden van de reizende meesters wordt ook de rol van kwakzalvers, waarzeggers en katholieke geestelijken op de medische markt van Groningen onder de loep genomen. Weliswaar werden deze genezers op initiatief van de *doctores* en de chirurgijns door de stedelijke overheid letterlijk steeds verder van de markt verdreven, maar zij verdwenen niet volledig. Overigens geldt dat laatste ook voor de katholieke geestelijken. Huisman stelt

het voor alsof zij vrij snel na de overgang van Groningen naar de Staatse kant in 1594 uit Groningen vertrokken waren. Hier wreekt zich het feit dat Huisman om hun optreden te beschrijven alleen gebruik heeft gemaakt van bronnen van niet-katholieke herkomst. Dat de gereformeerde instanties en zeker de wereldlijke overheden al snel minder belangstelling voor hun activiteiten hadden, wil niet zeggen dat zij niet meer als exorcisten en bemiddelaars bij wondergenezingen optraden. Met name de jezuïeten bleven ook in stad en lande van Groningen tot ver in de zeventiende eeuw actief.

Een van de belangrijkste punten die Huisman aantoonde, is het feit dat de ontwikkeling van het medische beroep niet geleidelijk en rechtlijnig verliep, maar veeleer schoksgewijs. Doctores, chirurgijns en andere genezers waren niet consistent in de uitbouw van de gezondheidszorg en de stedelijke overheid liet veel zaken op hun beloop, improviseerde vaak of voerde een zigzag beleid. Daar kwam nog bij dat andere overheden, met name de vertegenwoordigers van de Ommelanden in de Groningse Staten, de maatregelen van de stedelijke vroege vaders naar hartelust en meer dan eens met succes tegenwerkten.

Huismans model is veel dynamischer dan dat van Bik. Daarin is met name de invloed te herkennen van het werk van de Amerikaan Matthew Ramsey uit 1988, *Professional and popular medicine in France, 1770-1830* (zie de bespreking hiervan door M. Gijswijt-Hofstra in VB 17 (1991) 51-54). Het onderwerp van Ramseys studie is dan ook vergelijkbaar met dat van Huisman, al zijn er ook belangrijke verschillen. Waar de eerste een hele staat, namelijk Frankrijk, in beschouwing nam, beperkt Huisman zich tot een stad. De eerste koos het jaar 1770 als begin van zijn periode van onderzoek, terwijl de tweede zijn beschrijving afsluit in het jaar 1730. Maar beiden zijn geïnteresseerd in de professionalisering van de beoefenaars van de medische beroepen en beiden zijn zich ervan bewust dat er op de medische markt, een term die Huisman aan Ramsey ontleent, een hevige concurrentiestrijd kon worden.

Ook tonen zij zich allebei geïnteresseerd in het proces van professionalisering dat de reguliere genezers doorgemaakt hebben. Huismans studie is beperkter van opzet dan het boek van Ramsey en heeft daardoor minstens één belangrijk voordeel. De details van de ontwikkeling zijn aanzienlijk beter te overzien dan in Ramseys beschrijving, die het zoveel uitgestrekter en minder samenhangende Frankrijk als ruimtelijk kader heeft. Bij Ramsey dreigen hier en daar de talrijke, en overigens allemaal even belangwekkende, details en anecdotes de algemene lijn van het betoog wel eens te overwoekeren. Doordat Huisman een veel compacter gebied heeft gekozen is dat gevaar in zijn boek niet aanwezig. Een nadeel van deze beperking is echter dat een schaarste aan bepaalde informatie zich voor hem eerder voordeed. Het is jammer dat door gebrek aan bronnen de opvattingen en de gedragingen van de patiënten, of zoals Porter het heeft genoemd 'the patient's view', vrijwel geheel buiten beschouwing moeten blijven.

Bepaalde aspecten van de medische geschiedenis zijn dus in dit boek naar mijn mening enigszins onderbelicht gebleven, maar dat doet niet af aan mijn waardering voor het resultaat als geheel. De overvloed aan rijke informatie en de sterke synthese maken elk gemis goed. Dit boek is van groot belang en zonder twijfel zal elke medisch historicus die zich met de Nederlanden bezighoudt er zijn voordeel mee kunnen doen. – Hans de Waardt, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Jobse-van Putten, Jozien (m. m. v. A.C. Spil, F. Braaksma en J.E. Barendsen). *De krentenwegge. Een bijzonder brood bij geboorten*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1992. (Ca. hiers van het P.J. Meertens-Instituut, 4). 79 p., krt., ill.; f17,45; ISBN 90-70389-35-5.

Het aardige van deze studie naar de gewoonten rond de bereiding en het gebruik van de krentenwegge is de verbinding van de vele interessante en uitvoerig beschreven details met meer algemene inzichten. De periode tussen 1920 en 1940 wordt belicht als een fase in een ontwikkeling van het gebruik van bijzondere broodsoorten, zoals de krentenwegge, bij feestelijke gelegenheden. Gedurende het interbellum was dit rijk met krenten gevulde feestbrood in het oosten van Nederland nog veel in zwang als geschenk bij geboorten. In een verder

weg gelegen verleden kende dit gebruik een grotere regionale spreiding, terwijl het na de laatste wereldoorlog niet is verdwenen maar is blijven bestaan, zij het niet op precies dezelfde manier als voorheen. Zo wordt de lezer een blik gegund op het boeiende proces van verandering in vorm en functie van gewoonten. De auteur constateert dat de krentenwegge, ook in streken waar het gebruik ervan zeer veel voorkwam, niet door alle maatschappelijke groeperingen werd gegeten. Voor de armsten onder de bevolking was een dergelijke met schaars geld gekochte lekkernij niet weggelegd, om te geven noch om te ontvangen. Dit impliceert dat tradities, zegt Jozien Jobse, zelfs in streken waar ze wijdverbreid voorkwamen vaak maar door een relatief klein deel van de bevolking werden onderhouden. Het meest belangwekkende algemene inzicht uit haar studie luidt dat het aantal sociale, locale en regionale varianten op tradities, zoals die rond de krentenwegge, zo buitengewoon groot is dat van één bepaalde 'ware' vorm of regel geen sprake kan zijn. Hetzelfde geldt ook voor de receptuur en bereidingswijze van dit feestgebak, die – niet in hoofdzaak maar wel in detail – van bakker tot bakker konden verschillen.

In de drie hoofdstukken die het boekje rijk is, worden achtereenvolgens besproken: de betekenis van bijzondere broodsoorten in Nederland met name van krentenbrood, de rol van het bijzondere brood bij geboorten en de veranderingen in de positie van de krentenwegge. Bijzondere broodsoorten waren er volgens de informanten die de vragenlijsten invulden vele en ze werden in de periode tussen de beide wereldoorlogen, verspreid over het hele land, bij allerlei verschillende feestelijke gelegenheden gegeten. In de tijd dat er nog geen algemene welvaart heerste, het brood nog in hoog aanzien stond en taart op het platteland nog nauwelijks bestond, vervulde dit bijzondere brood, vooral krentenbrood, de functie van feestgebak. Behalve krentenbrood kwamen ook voor: tulband, wittebrood en andere soorten brood. Omdat de krentenwegge relatief vaak voorkwam en omgeven was met vele gebruiken, is dit soort krentenbrood voor nadere analyse geselecteerd.

Het geven van een krentenwegge als geschenk bij geboorten in het oosten van het land was ingebed in de toenmalige samenleving, die onbekend was met de luxe en voorzieningen op het gebied van gezondheidszorg en sociale zekerheid waaraan wij nu gewend zijn. Deze situatie betekende dat de plattelandsbewoners in moeilijke omstandigheden, bij levenscrises of belangrijke momenten in het productieproces, afhankelijk waren van de 'naoberschap', de burenhulp die in de veelal geïsoleerd liggende dorpen een essentieel instituut vormde. Buren of familieleden namen zo'n bijzonder krentenbrood mee op kraamvisite om de kraamvrouw en -heer, andere gasten en (niet te vergeten) zichzelf te tracteren op iets ongewoon feestelijks. De uitdrukking 'met de kromme arm gaan' of 'kraamschudden' duidde overigens niet uitsluitend op het afleggen van een kraambezoek met een wegge onder de arm; ook werden wel korfjes met allerlei lekkers (versterkende middelen) voor de kraamvrouw meegenomen en vaak gebeurde het allebei. Het geven en terugontvangen van dit soort (voor die tijd bijzonder luxe) geschenken was een materiële en symbolische uitdrukking van de hechte verbondenheid van gezinshuishoudingen met de 'naoberschap' en de familie. De uitwisseling van geschenken heeft bij zeer veel volken, met of zonder schrift, een vergelijkbare sociale functie (gehad). Waar collectieve voorzieningen op nationaal niveau ontbreken, zijn mensen immers op een meer directe wijze van elkaar afhankelijk en op elkaar aangewezen. In de streken waar de 'naoberschap' met zijn rechten en plichten sterk leefde, kwam ook de krentenwegge vrij algemeen voor. Omdat het brood een gemeenschappelijk feestgeschenk was, konden de financiële offers beperkt blijven, iets wat volgens de auteur van groot belang is in een maatschappij waar de geldhuishouding nog weinig is doorgedrongen. De traditie van de krentenwegge vormde overigens maar een zwakke echo van veel oudere en meer omvattende gebruiken rond geboorten, zoals de bekende kostbare kraammalen van enige eeuwen geleden, waartegen de overheid keuren uitvaardigde.

Over de veranderingen in de positie van de krentenwegge na de oorlog gaat het laatste hoofdstuk. Op grond van de gegevens kon worden geconstateerd dat het eten van de krentenwegge bij geboorten zich vooral gehandhaafd heeft in die streken waar deze vroeger ook gebruikelijk was: het oosten van het land. Tegelijkertijd vinden er allerlei grotere en kleinere verschuivingen plaats in deze traditie. Deze betreffen de vorm (versieringen door

onder meer het opspuiten van teksten of het aanbrengen van linten), de relatie met de specifieke feestelijke gebeurtenis van een geboorte en de binding met de institutie van de burenhulp. De krentenwegge wordt nu bij veel meer feestelijke (en soms zelfs gewone) gelegenheden gegeten, niet meer uitsluitend bij geboorten. Het speciale luxe karakter kan in een samenleving met geld en zoveel lekkers te koop niet meer worden gehandhaafd. Net als bij het gebruik van suiker verandert het bijzondere met de stijging van de welvaart na verloop van tijd in het (bijna) alledaagse. Ook hebben zich andere maatschappelijke groeperingen van het gebruik van de krentenwegge meester gemaakt: clubs, verenigingen en beroepsgroepen in plaats van burenen en familie. Nieuwe regels en rituelen zijn ontstaan en het belang van een breder ostentatief en ludiek gebruik is toegenomen. Hierbij is de krentenwegge deels gaan functioneren als symbool van regionale identiteit in een nationale staat die tot aan de uiterste grenzen een culturele eenheid is geworden. Ook als mogelijkheid bakkerstrots te strelen speelt de krentenwegge een rol. Als specifiek geboortegeschenk geldt deze echter steeds minder. Tegenwoordig wordt het kraambezoek vrij algemeen getraceerd op (industriële vervaardigde) beschuit met muisjes.

Het is goed merkbaar dat de (jubilerende) Commissie Bakkerij Historie haar inbreng heeft gehad in de verzameling van gegevens voor deze studie. Behalve de gebruikelijke volkskundige vragenlijsten en aanvullende literatuur hebben 22 interviews met (oud-)bakkers ten grondslag gelegen aan de beschrijving van de gewoonten en gebruiken rond de krentenwegge. Al het materiaal is onderworpen aan de zeer zorgvuldige verwerking en interpretatie die de auteur gewoonlijk aan de dag legt in haar studies over eetgewoonten. Naast de analyse van de regionale spreiding en de sociale functies die de krentenwegge vervulde, is er veel aandacht voor de bereidingswijze door de toentertijd nog ambachtelijk werkende bakkers. De ingrediënten, de samenstelling en de vorm van het deeg, de speciale blikken waarin het brood werd gebakken, het bakproces zelf en de problemen die de bezorging meestal met zich meebracht in verband met de bijzondere lengte van het brood, komen aan de orde. Voor degenen die na het kennis nemen van al deze ambachtelijke deskundigheid trek krijgen en zelf aan de slag willen, is er achterin het boekje een recept opgenomen. Kortom, een voor brede kringen boeiend cahier, dat ik dan ook veel lezers toewens. – Anneke H. van Otterloo, Sociologisch Instituut, Universiteit van Amsterdam.

Keller, Karl. *Die Kevelaer-Wallfahrt in Liedern und Gedichten. Eine volkskundliche und kulturgeschichtliche Studie.* Geldern: Verlag des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend, 1991. (Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend, 92). 287 p., 59 ill.; f47,50; ISBN 3-921760-21-6.

Na minstens zes publikaties gedurende de afgelopen decennia in heemkundige tijdschriften links en rechts over bedevaarten naar Kevelaer en over met Kevelaer samenhangende bedevaartsliederen moet de auteur hebben gedacht: ik heb nu al zoveel over dit onderwerp gepubliceerd, ik zou er wel een boek mee kunnen vullen. Wat hij ook deed. Het resultaat, een gezellig blader- en leesboek met voor elk wat wils, zinde hem kennelijk niet; hij raadpleegde een handboek links, een handboek rechts, gaf het boek een veelbelovende ondertitel, schreef een veelbelovende inleiding en benadrukte bij ongeveer iedere in zijn boek ter sprake komende bron, van welk eminent volkskundig, cultuurhistorisch, cultuurkundig ('kulturkundlich'), godsdienst-, bedevaarts- en/of taalhistorisch belang deze is. De aldus gepresenteerde *monografie* (p. 12) schiet echter als *studie* te kort. De lezer wordt geconfronteerd met een chronologisch niet bepaald zorgvuldige ordening van het materiaal, met veel spellings-, zet- of tikfouten die vooral pijnlijk worden wanneer het gaat om auteursnamen (182 en 279), met invallen van de auteur, opmerkingen van mevrouw A te B of bibliothecaris Y te Z, die niet in de tekst maar in noten thuishoren, met verwijzingen naar delen van elders door de auteur gepubliceerde stukken die nu juist in dit boek op hun plaats waren geweest, met de willekeur waarmee de auteur nu eens letterlijk, dan weer al dan niet vrij vertaald of samenvattend uit zijn bronnen citeert, met te veel vermoede en vermoedelijke waarheden die op geen enkele manier geadstrueerd worden, met voorbarige conclusies.

In de inleiding schrijft Keller dat hij zich bij de overvloed aan materiaal heeft beperkt tot de speciaal voor de bedevaart naar Kevelaer gemaakte liederen en gedichten, en dat daaruit slechts de meest karakteristieke werden geselecteerd en weergegeven. In de praktijk blijkt onder deze definitie ongeveer alles te vallen wat in bedevaartsboekjes of zelfs in de Kevelaerse bibliotheek werd aangetroffen: pastorale gedichten die ogenschijnlijk niets met Kevelaer te maken hebben, maar wel religieus geïnterpreteerd kunnen worden dan wel als voorbeeld zouden kunnen hebben gediend voor 'echte' bedevaartsliederden (57, 60), een lied, bedoeld en/of gezongen ter catechisatie in het vorstendom Kleve (67), liederen die 'zeker ook' echte Kevelaerse bedevaartsliederden zijn (55) dan wel vermoedelijk zijn toe te schrijven aan de zeventiende-eeuwse dichter van religieuze poëzie bij uitstek Adriaen Poirters, zoals 'De herdertjes lagen bij nachte', aangetroffen in een bedevaartsboekje uit 1925 en volgens de auteur nog van 1920 tot 1925 in Roermond en elders in de kersttijd gezongen. Veel aandacht besteedt Keller aan *Met de Bonden van het H. Hart naar Kevelaer*, een 'reisboekje' ter gelegenheid van een in 1953 vanuit Mechelen ondernomen bedevaart. Naast algemene informatie over de reis, gebods- en verbodsbepalingen voor de deelnemers, nauwkeurige voorschriften over op welke plaats of in welke etappe bepaalde liederen of gebeden (onder meer uit het voor iedere deelnemer verplichte zangboek *Hoog de harten*) dienden te worden aangegeven, bevat het boekje tot slot en zonder directieven over hoe of waar te zingen ook een aantal wereldlijke liederen, door Keller gepresenteerd als bedevaartsliederden en voor hem reden de bedevaart uit Vlaanderen te interpreteren als "Demonstration kulturellen und volksmäßigen Identitätsbewußtseins". Van de veertien "Volks- und Nationallieder", op één na ('Zij zullen hem niet temmen / Den fieren Vlaamsen Leeuw') door hem integraal overgenomen en van eigen vertaling voorzien, vond hij er "erstaunlicherweise" niet één terug in de verzameling van J.F. Willems (Gent 1848) – de componisten en tekstdichters van deze liedjes moesten nog geboren worden of lagen in de luiers; het zingen van vaderlandse liederen in keuken, huis- of in dit geval wellicht hotelkamer was toentertijd nog 'gewoon' en liedjes als 'Tinneken van Heule' en 'Hemelhuis', om maar twee van de betreffende liedjes te noemen, behoorden althans in Nederland destijds tot het populaire (KRO-) radio-repertoire. Van het eigenlijke bedevaartslied in het reisboekje, te zingen op de melodie van 'Te Lourdes op de bergen', geeft Keller alleen zijn Duitse vertaling.

Wat betreft de melodieën of zangwijzen: in zijn inleiding zegt Keller dat slechts meer of minder toevallig ontdekte notaties konden worden opgenomen en dat verder onderzoek, vooral in Nederlandse zestiende- en zeventiende-eeuwse liedboekjes, wel meer melodieën zal opleveren. Voor de lezer blijven zo alle (in elk pre-oecumenisch kerkboek te vinden) melodieën van Latijnse hymnen, waarop nogal wat teksten zijn gemaakt, verborgen. Van een lied als 'Wunderschön Prächtige' daarentegen werden alle voorhanden zijnde versies, al of niet identiek, afgedrukt. Zijn slordigheid of desinteresse in dezen blijkt wanneer hij drie melodieën uit *Het Prieel der Gheestelijke Melodie* (Brugge 1609), waarop Poirters enige teksten maakte, (in foto of fotokopie) afdruckt, voorzien van transcripties gemaakt door een "Interessant für alte Melodik" die hier en daar een noot op de verkeerde regel plaatste, doorgangstekens aanzag voor rusttekens en een voorteken vertaalde in twee noten, op willekeurige hoogte genoteerd (49-51): het verband tussen tekst en melodie doet er kennelijk niet toe. Zo is ook de melodie (zonder bronvermelding) van 'Ik drink den nieuwen most' (79) niet goed te begrijpen en dientengevolge niet goed te zingen omdat de cadensnoot die de eerste helft van de melodie afsluit fout genoteerd is. De auteur meende het eerste deel van het boek meende de auteur niet beter te kunnen besluiten dan met het 'Salve Regina', weliswaar volgens hem geen specifiek Kevelaers bedevaartslied maar toch in Kevelaer gezongen. Volgen de oorspronkelijke Latijnse tekst (zonder bronvermelding, zonder enige informatie over bij voorbeeld de ontstaansperiode), de Nederlandse vertaling daarvan uit het niet nader aangeduide *Gebeden en gezangen* en uit het al even schimmige *Gebete und Gesänge*, zonder verdere toelichting de "hochdeutsche Liedfassung": het (zeven eeuwen jongere, geheel andersoortige) 'Gegrüßet seist du Königin' (in Nederland bekend als 'Wij groeten U o Koningin'), een lied met de woorden 'Salve Regina' in het refrein. Wat vond Keller nu zo mooi of

zo belangrijk, het ene of het andere? De lezer komt het niet te weten omdat van geen van beide liederen de melodie, overigens ook in elk ouder gezangenboek te vinden, wordt gegeven.

Het boek eindigt met een opsomming of overzicht van de zang- en gebedenboekjes met betrekking tot de bedevaart naar Kevelaer, die – in ieder geval tien jaar geleden nog, de auteur heeft het sindsdien niet meer bijgehouden – aanwezig waren in een aantal bibliotheken in Nederland, België en Duitsland. De boekjes zijn gerangschikt per bibliotheek, zodat eenzelfde boekje meerdere malen op de lijst kan voorkomen wat ook inderdaad gebeurt. Voor zover ze zijn ingezien en afwijken van eerder genoemde of behandelde boekjes, wordt beschreven waaruit de afwijkingen bestaan. Het boek besluit met een bibliografisch soms lamentabel gedocumenteerd bronnenregister, een onvolledig register met beginregels van de in het boek voorkomende liederen en gedichten, een lijst van Nederlandse woorden met hun Duitse vertaling en een literatuurwijzer. – Marie van Dijk.

Klusen, Ernst. *Singen. Materialien zu einer Theorie.* Regensburg: Gustav Bosse Verlag, 1989. (Perspektiven zur Musikpädagogik und Musikwissenschaft, 11). 268 p.; ISBN 3-7649-2336-9.

In 1988 overleed Ernst Klusen, *éminence grise* van het volksliedonderzoek. Als jongeman verliet hij al spoedig de gebaande letterkundige en musicologische paden en sloeg toentertijd nieuwe sociologische, psychologische en antropologische wegen in. Hij verlegde de aandacht van het object lied naar het subject zingende mens en interesseerde zich in hoge mate voor de omstandigheden waaronder zang gedijde. Gaarne sprak hij van de 'oecologie' van het lied, met op de achtergrond de gedachte dat orale vormen door de moderne media uitgeroeid dreigden te worden. Klassiek is zijn opstel 'Das Gruppenlied als Gegenstand' (1967), waarin het functioneren van zang als constituerend element binnen groepen werd geproclameerd.

Singen is Klusens zwanenzang, en hij wist dat het dat zou worden. Vijftig jaren van onderzoek en ontwikkeling van inzichten culminerden hier in een theorie van het zingen, of liever, in de bescheiden visie van de auteur, in een verzameling bouwstenen voor zo'n theorie. Het is een ouderdomswerk en in zijn geleidewoord pareert Vladimir Karbusicky op voorhand eventuele verwijten dat recent onderzoek van anderen niet meer verwerkt is. Het doet er weinig toe: *Singen* blijft een indrukwekkend boek, het opgeschreven universum van een wetenschapsman die een leven lang gefascineerd werd door wat hij als een existentiële menselijke uitingsvorm beschouwde: zingen.

Het werk is in drieën verdeeld. Het eerste deel, 'Gesänge', behandelt het technische fenomeen. Het gaat in op het ontstaan van het zingen en op de raakpunten met andere menselijke uitingsvormen, zoals schreeuwen, stamelen en spreken. In het tweede deel, 'Gedanken', staan menselijke visies op het zingen centraal, zowel magische en religieuze als filosofische. Het derde en laatste deel, 'Gesellschaftliches Gefüge', beschouwt het lied in zijn maatschappelijk functioneren.

In het eerste deel bestudeert Klusen het 'geluidsapparaat' stem en de besturing daarvan vanuit de hersenhelften. Hij komt tot de conclusie dat de menselijke tonale capaciteit in de emotionele rechterhelft huist, en het later ontwikkelde toongeheugen en gevoel voor muzikale ruimte in de linker, intellectuele helft, die ook de taal stuurt. Of deze bevindingen nog geldig zijn, weet ik niet – de neurologie heeft de afgelopen jaren grote vorderingen gemaakt – maar ze sporen volledig met Klusens voorkeur voor theorieën die impliceren dat zingen zich niet uit het taalvermogen heeft ontwikkeld maar uit een basale muzikale uitdrukking-wil. Van het grootste belang acht hij de aanname door de etnomusicoloog Curt Sachs van twee oervormen: stamelen en schreeuwen. In muzikale termen zijn dit horizontale melodieën met een zeer beperkte omvang en laag energieniveau, respectievelijk wilde, luide melodieën met een grote sprong neerwaarts. Sachs nam deze oervormen waar bij primitieve volkeren en extrapoleerde ze naar de tijden van het ontstaan van de muziek. Klusen gaat verder uit van de zogenoemde biogenetische grondwet van Ernst Haeckel, waarin de ont-

wikkeling van de primitieve mens wordt vergeleken met die van het kind. Inderdaad zijn er interessante overeenkomsten tussen melodieën van primitieve volkeren en van kinderen, zowel wat betreft het introverte stamelen en de extraverte schreeuw, die in de visie van Sachs muzikaal gedomesticeerd werd. Imponerend en aandoenlijk tegelijkertijd zijn Klusens tabellen waarin hij een-, twee-, drietoonsmelodieën, glijmelodieën en schreeuwstructuren van kinderen naast die van primitieve volkeren plaatst. Verder trof me Klusens verhandeling over de psychologie van de schreeuwer, waarbij hij ook de ervaring van een eigen schreeuw beschrijft.

Wanneer het om de relatie tussen muziek en taal gaat, wordt ook de biogenetische wet toegepast. Evenals kinderen zingen primitieve mensen in schijnbaar betekenisloze woorden, of in opsommingen van bijvoorbeeld dieren. Om te zingen zijn geen woorden nodig, realiseert Klusen zich. Via toontalen als het Chinees, waarin de toonhoogte semantische implicaties heeft, gaat hij over op spreekmelodieën, dat wil zeggen taaluitingen die muzikaal worden onderstreept. Het betreft in eerste instantie het afkondigen van wetten, magische spreuken, profetieën, gebeden en dergelijke. In de westerse muziek vinden we dit principe nog terug in gregoriaanse recitatieven, heldenliederen, sproken en bepaalde uitroepen als bij keizerskroningen. Beschouwingen over het timbre, een dimensie die in de westerse muziektheorie als secundair wordt beschouwd maar bij primitieven een wezenlijke betekenis heeft, en over de relatie van zang en instrumentale muziek ronden dit deel af. Als algemene conclusie geldt dat zingen een eigenstandige menselijke uitdrukking is, onafhankelijk van taal of instrumentale muziek.

Het tweede deel, 'Gedanken', is het minst evenwichtige gedeelte van de studie. Klusen inventariseert een aantal visies op het zingen, of liever, hij onderzoekt een aantal wereldbeelden op dit punt. Hij begint met de magische dimensie van muziek. Klank is de oer-substantie van de wereld, althans in sommige wereldbeelden, en verbonden met onzichtbare krachten. In het algemeen fungeert muziek als verbinding tussen goden en mensen, bijvoorbeeld middels een medicijnman. Een magisch lied wordt door primitieven als een voorwerp beschouwd en doorgaans in de groep uitgevoerd. Klusen brengt de magische dimensie in verband met het gebruik van liederen op essentiële momenten van de levenscyclus, als geboorte, initiatie, bruiloft en begrafenis. Na de magie behandelt hij in vogelvlucht de visies van een groot aantal godsdiensten op de muziek en veroorlooft zich een wat wonderlijke uitweiding over het occultisme van de zestiende-eeuwer Agrippa von Nettesheim. Klusen beschouwt cultuur als een additief en cumulatief proces, waarin oude volksgewoonten in het moderne leven worden geïntegreerd, en volgt de visie van Rudolf Otto (1932), die 'oer' voorstellingen aanneemt waarop de hogere religies gegrondvest zijn. De religies worden afgesloten met een beschouwing over de rol van de gemeentezang in de westerse kerken, vooral in Duitsland.

Van deze magische en religieuze 'Gedanken' maakt Klusen een reuzensprong naar de filosofie. Anders dan bij de magie en de godsdienst, beperkt hij zich hier tot twee begrippen uit de volkskundige discussie. Het eerste, Wiora's 'Grundschrift', betreft een sociale definitie van het begrip 'volk'. Volksliederen worden behalve door deze onderlaag ook gezongen door leden van de bovenlaag die iets uit de onderlaag bewaard hebben. Zij – studenten, moeders, kinderen – behoren tot een psychische onderlaag. (Dit alles is gebaseerd op de ontologie van Hartmann.)

Het tweede filosofische begrip waarop Klusen ingaat, is de 'Befindlichkeit' uit Heideggers zijnsleer. Hij doet dat naar aanleiding van *Kritik des Musikanten* van de invloedrijke muziekfilosoof Theodor Adorno. Deze stelt dat zingen geen wezenlijk deel van de mens is (in Heideggers terminologie: dat het niet tot de 'Befindlichkeit' behoort) en dat het volkslied sterk wordt overgewaardeerd. Klusen verklaart Adorno's kritiek onhoudbaar na toetsing aan Heideggers leer. Toch neemt hij Adorno serieus, omdat diens kritiek vooral door de annexatie van het volkslied door het nazidom ingegeven was. Dit betreft echter georganiseerd gezang, van boven opgelegd, terwijl het Klusen juist om spontaan zingen van 'primaire' groepen gaat. Daarmee loopt hij vooruit op het derde deel over maatschappelijke structuren.

Dit tweede deel stelt hoge eisen aan het uithoudingsvermogen de lezer, die telkens wordt geconfronteerd met nieuwe terminologieën uit telkens weer andere wetenschappelijke stelsels. Weliswaar werkt Klusen systematisch een programma af, maar een synthese ontbreekt. Het deel maakt daardoor een onverteerde indruk. Wellicht wreekt zich hier de omstandigheid dat de auteur hier niet kon terugvallen op eerder eigen onderzoek.

In het derde deel begeeft Klusen zich echter weer op vertrouwd terrein en revancheert hij zich volledig. Hij begint met een beschouwing over het individu ten opzichte van het collectief. Zingen heeft zeker ook een individuele dimensie. Kinderen zingen bijvoorbeeld al in een presociaal stadium. En: in je eentje spreken is doorgaans weinig zinvol, zingen wel. En: liederen zijn vaak eigendom van individuen, zoals van de dichter of van de componist, maar ook van degene die het lied heeft geïntroduceerd of wiens lievelingslied het was. In bepaalde culturen kunnen liederen dan ook worden verkocht, bijvoorbeeld voor een buffelhuid – zoals nu iemand zijn copyright verkoopt.

Interessant zijn enkele opmerkingen die Klusen maakt over de rol van de seksen. Reeds in de middeleeuwen (Euthymus Zigabemus) werden vrouwen, samen met kinderen en minder ontwikkelden, meer ontvankelijk geacht voor muziek dan mannen (en volwassenen en ontwikkelden). Dat sluit aan bij Klusens eigen empirisch onderzoek, waaruit bleek dat vrouwen inderdaad meer zingen dan mannen. Hij tracht de 'zangangst' van ontwikkelde mannen te verklaren als een zorgvuldig bewaren van de individualiteit. Een andere verbinding tussen zingen en individualisering legt Klusen in een belangwekkend paragraafje over specialisering, van medicijnmannen, voorzangers, via semiprofessionele klaagvrouwen tot professionele barden, prijs- en spotzangers.

Tegenover het individu staat de groep, een centraal thema in het denken van Klusen. Hij is vooral geïnteresseerd in kleine groepen, waarin de leden elkaar kennen. Lieder worden onderscheiden in dienende en triomferende 'voorwerpen', respectievelijk functionele en esthetische uitingen. Deze laatste vindt men in zangverenigingen, waarin het lied immers doel is, terwijl het in andere verenigingen functioneert een van de middelen om de groep vorm te geven. Als een sociologisch theoreticus onderzoekt de auteur de functies van liederen binnen een groep en wijst op processen van unificatie en emotionele identificatie die door het gemeenschappelijke zingen bevorderd worden. Enigszins idealistisch stelt hij dat manipulatie via liederen is uitgesloten zolang de leden zich vrijwillig bij een groep aansluiten en democratisch meebeslissen over de repertoirekeuze. Er zijn immers ook onvrijwillige groepen waarin gezongen wordt, zoals schoolklassen en militaire eenheden, en daar is het gevaar van manipulatie door middel van liederen allesbehalve denkbeeldig.

De auteur ziet een verband tussen de coherentie van een groep en de exclusiviteit van de liederen (turners, fietsers, spoorwegbeambten). Toch moet dit volgens hem niet worden overschat; de meeste liederen uit de betreffende bundels zijn 'groepsoverstijgend'.

Een mooi staaltje van Klusiaans denken is zijn interactiemodel. Hij classificeert zingende groepen op grond van de mate waarin ze 'van binnen of buiten bestuurd' zijn. Bij 'binnenbesturing' zingt iedereen even hard mee, terwijl bij 'buitenbesturing' autonome professionals een uitvoering verzorgen. Daartussen komen schakeringen voor met 'plaatsvervangende' specialisten. Een en ander blijkt van belang voor Klusens volksliedbegrip - het eeuwige hete hangijzer in dit onderzoeksveld. Het normatieve volkslied is voor hem een achterhaald begrip. Toch heeft hij zijn begrip 'Gruppenlied' niet geïntroduceerd als een rechtstreeks alternatief. Hij ziet het volkslied meer als de abstracte som van alle groepsliederen, die de nationale identiteit én verscheidenheid weerspiegelen.

Tegenover het groepslied staat de amusementsmuziek, die Klusen uiterst negatief karakteriseert als zuiver 'van buiten bestuurd' massamuziek, die tot passiviteit leidt en pseudo-folkloristische 'Objektivationen' (liedjes) voortbrengt. Veel aandacht besteedt hij er niet aan; daarentegen des te meer aan andere 'van buiten bestuurd' systemen die van muziek gebruik maken, zoals staat, kerk en vakbond. Hierbij staat de discrepantie tussen de opgelegde ideologie en de democratische wens van het 'volk' centraal.

Aan het einde van zijn boek komt de rol van de media aan de orde. Hier bekent Klusen kleur. Het eerst behandelde medium is het liedboek, voor de ware volksmuziekonderzoeker

al een twijfelachtig produkt. Klusen ziet er geen probleem in en analyseert de onderscheiden functies. Het aandeel van liedboeken in het leerproces oordeelt hij gering: mensen leren liederen in de groep, of van een persoon. Bij zijn behandeling van de elektronische media lijkt de auteur aanvankelijk een vooruitstrevend standpunt in te nemen. Als sedert minstens 1915 wordt er geklaagd dat deze media de volkszang fnuiken, relativeert hij. Ze kunnen ook bijdragen aan de volkszang: leraren en kinderen leren liedjes immers van grammofoonplaten of van speciale radioprogramma's. Toch gaat deze liberale houding niet verder dan het nut van de media voor de 'primaire' zang. Daartegenover staat de verderfelijke verspreiding van 'triviale Unterhaltung', waarbij de commercie een verfoeilijke rol speelt.

Tot besluit wordt de volksmuziekkunde de taak gesteld dit probleem aan te vatten. Het meest vruchtbaar lijkt Klusen de samenwerking tussen wetenschap en muziekdidaktiek. Op scholen moet zijns inziens in deze tijd van hedonistische massaconsumptie de vreugde van het zelf zingen weer worden bijgebracht. Dit perspectief vloeit enerzijds logisch voort uit het voorafgaande, anderzijds werkt het als een anticlimax. De schijnbaar zo progressieve volksliedkundige, die er niet voor terugdeinst zingende demonstranten en voetbalstadions tot studieonderwerp te nemen, sluit nu ogen en oren voor de eigentijdse 'U-Musik' en klampt zich tenslotte toch vast aan het oude volkslied, zij het in een sociologisch en antropologisch gemodificeerde gedaante. We zullen deze beperking voor lief moeten nemen: het 'Singen' waarover dit boek gaat, is het zelf zingen van gewone mensen, niet dat van opera- of popsterren. Afgezien van de genoemde zwakke plekken is het dan een bij vlagen briljant boek, dat zijn onderwerp met ijzeren consequentie van alle kanten belicht. Klusens interdisciplinariteit is zowat moordend voor de lezer, die uiterst compacte teksten krijgt voorgezet op zo uiteenlopende gebieden als muziektheorie, ethnomusicologie, filosofie en gedragswetenschappen. Op sommige punten mag het wat achterhaald overkomen, op andere is Klusen nog steeds zijn tijd vooruit. In elk geval is *Singen* een waardige afsluiting van het oeuvre van een gedreven, creatieve en eigenzinnige wetenschapsman. – Louis Peter Grijp.

Levensrituelen. Het vormsel. Red. Karel Dobbelaere, Lambert Leijssen, Michel Cloet. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1991. (KADOC-studies, 12). 246 p., talr. ill.; ISBN 90 6186 473 9.

In deze bundel zijn rond een drietal invalshoeken artikelen over het vormsel als christelijk 'scharnierritueel' in Vlaanderen samengebracht. Allereerst zijn er twee historische bijdragen (van M. Cloet en L. Gevers), vervolgens een viertal (godsdienst)sociologische bijdragen over de functies van dit soort overgangsriten (auteurs: K. Dobbelaere, A. Van Meerbeeck, H. Verbeke, A. Carton), en tenslotte een viertal theologische en pastorale, of wellicht nauwkeuriger geformuleerd: catechetische en pastoraal-liturgische beschouwingen (van J. Bulckens, J. Lamberts, P. Cooreman, L. Leijssen). Per deel is een kleine bibliografie opgenomen. Een epiloog van de redacteurs sluit het boek af.

Cultuurwetenschappelijk gezien zijn de eerste twee delen het interessantst. Terecht spreekt Cloet, in zijn openingsbijdrage over het sacrament 'van het H. Chrisma' in de periode van ca. 1600 tot 1800, van een vergeten of verwaarloosd sacrament. Het betreft dan een onderbelichting zowel in het wetenschappelijke onderzoek als in de pastorale praktijk in Vlaanderen. Die onderwaardering in de pastorale praxis van de zijde van zowel bisschoppen als pastores hing tot in de negentiende eeuw vooral samen met de nadruk op de voor het zieleheil meer 'strategische' rituelen van doop, biecht en oliesel.

Eenzelfde relativering van het ritueel spreekt uit de studie van Gevers naar de negentiende- en twintigste-eeuwse praxis. In deze periode zijn niet zozeer de prioriteitenstellingen van de clerus als wel de plaatsing van het vormsel na en in de schaduw van de rituelen van eerste en (na 1910) plechtige communie er de oorzaak van dat het 'initieërende en charisma-tische' karakter van het ritueel op de achtergrond blijft. Gevers typeert het vormsel als een sacrament van herbronning en herbevestiging "ergens onderweg naar het huwelijk: niet een 'rite de passage', eerder een 'rite en passant'" (p. 46).

In het tweede deel formuleert Dobbelaere enkele werkhypotheseën over de aard en betekenis van christelijke overgangsrituelen, die aan de hand van empirisch survey-materiaal met betrekking tot het vormsel nader worden getoetst. Centraal staan daarbij achtereenvolgens: de rol van de familie (hoe sterker de familieband hoe sterker de behoefte aan overgangsruten in de functie van 'clan gathering' (vgl. sociale functie van het passageritueel)), de school als bron en context van een meer pragmatische en instrumentele functie van het overgangsritueel (doop, vormsel en eerste communie als relatief goedkope prijs voor beter (rk) onderwijs), en tenslotte de zingevende functie van het vormsel (het ritualiseren van zingeving op sleutelmomenten in de levensloop schept orde, biedt houvast).

Op het eerste gezicht wat vreemd in een bundel over het vormsel, maar toch buitengewoon informatief vond ik de sociaal-wetenschappelijke bijdrage van Ann Carton over de pendant van het vormsel in de kring van de Vlaamse georganiseerde vrijzinnigheid: het zogenoemde 'Feest van de Vrijzinnige Jeugd' dat in Antwerpen reeds vanaf 1884 werd gevierd.

Uit het derde specifiek theologische en pastorale gedeelte van het boek noem ik hier slechts de bijdragen van Bulckens en Lamberts die in hun primair catechetisch en pastoraal gerichte verhandelingen beiden veel plaats inruimen voor een historisch overzicht van de vormselpraktijk. Hier treft men onder andere waardevol materiaal aan aangaande de leeftijds-kwestie (hoe ontwikkelde zich de feitelijke praxis rond eerste, plechtige communie en vormsel?).

Samenvattend oordeel kan zijn dat we hier te maken hebben met een goed geredigeerde, passend geïllustreerde en mooi uitgegeven bundel. – P.G.J. Post.

Mennell, Stephen, A. Murcott and Anneke H. van Otterloo. *The sociology of food. Eating, diet and culture.* London etc.: Sage Publications, 1992. vii + 152 p.; ISBN 0-8093-8838-9. (Tevens verschenen als themanummer van *Current sociology. La sociologie contemporaine*, jrg. 40 nr. 2, ISSN 0011-3921.)

Met dit trendrapport leveren de schrijvers een belangrijke bijdrage aan de presentatie van de voeding als object van onderzoek. Het is echter niet alleen een compilatie van tot nu toe verricht sociaal-wetenschappelijk onderzoek op dit gebied. Bovenal is het een onderneming waarin de schrijvers het belang van de voeding willen aantonen voor het sociologisch onderzoek. Daartoe behandelen ze in vijftien bijdragen de stand van de 'sociologie van de voeding' van dit moment en een groot aantal thema's, aspecten en deelterreinen van de voeding aan de hand van bestaande studies uit zowel de sociologie als andere sociale wetenschappen (antropologie, etnologie, mentaliteitsgeschiedenis en socio-biologische voedingswetenschappen). Ook worden de vele leemten in de kennis over de voeding aangegeven.

In een inleidend artikel wordt een schets gegeven van de activiteiten van sociologen op voedingsgebied tot nu toe. Dit gebeurt door middel van een kritische bespreking van drie benaderingswijzen die in de tijd globaal genomen op elkaar volgden, te weten het functionalisme, het structuralisme en het zogenaamde developmentalisme. Vooral de eerste twee richtingen leunden aanvankelijk sterk op antropologische theorieën. In verhouding tot de vrij mentalistische benadering van het structuralisme, dat zich vooral op de universele waarden van de voeding richtte, is het developmentalisme materialistisch te noemen. Meer dan in het verleden het geval was, ligt de nadruk hierbij op voedingsaspecten zoals preferenties en taboes, variabiliteit, voedingssystemen en de historische ontwikkeling ervan. Met toonaangevende studies hebben vooral Mennell en Mintz gedemonstreerd dat voedingsgedrag en voedingsverschillen niet afdoende te verklaren zijn zonder historische component (1-19).

Na deze inleiding volgt een drietal wat bredere overzichten. Het eerste betreft een schets van de literatuur over de ontwikkeling en de verschillende interpretaties van culinaire culturen. Onder 'culinaire cultuur' wordt verstaan het geheel aan houdingen en smaken op voedingsgebied dat aangeleerd is en overgedragen wordt. Het is vooral Goody geweest die op wereldschaal culturen onderscheidde met zowel een 'haute' als een 'basse cuisine', en culturen waarin de 'haute cuisine' ontbreekt. De eerste zouden vooral voorkomen in een sterk

gestratificeerde maatschappij, terwijl een samenleving met een vrij eenvormige sociale structuur ook weinig voedingsverschillen zou kennen. Vervolgens toonde Mennell met zijn vergelijkende studie over de voedingsverschillen tussen Frankrijk en Engeland aan, dat dit begrip om een ontwikkelingsperspectief vraagt. Beiden zijn het erover eens dat een hoge eetcultuur daar voorkomt waar sociale wedijver heerst onder een hoog ontwikkelde sociale elite. Het ontbreken van een 'haute cuisine' in Engeland meent Mennell echter te moeten toeschrijven aan een verschillende ontwikkeling van de sociaal-politieke machtsstructuur in beide landen (20-27). De volgende twee bijdragen hebben betrekking op het voedingsonderzoek dat door andere wetenschappen wordt verricht, respectievelijk het etnologisch onderzoek en het sociaal-wetenschappelijk onderzoek van voedingsdeskundigen. Onder het eerste type onderzoek vallen zowel de etnologie en de mentaliteitsgeschiedenis als de antropologie. Vanwege de geringe theoretische gerichtheid van dit type onderzoek zeggen de schrijvers de betekenis hiervan voor de sociologie van de voeding niet goed te kunnen inschatten (28-34). Meer aanknopingspunten vinden ze in het onderzoek uit de voedingswetenschappen, voor zover daarin thema's als gezondheid, sociaal welbevinden en politiek worden behandeld (35-41).

Met de volgende drie bijdragen willen de schrijvers aangeven hoe thema's uit de voedingswetenschappen verder door het sociologisch voedingsonderzoek uitgediept kunnen worden. Achtereenvolgens gaan ze in op de belangrijkste studies over het verband tussen voeding en gezondheid, eetafwijkingen en over de mate waarin het opvolgen van voedingsadviezen samenhang vertoont met de variabelen klasse, sekse en leeftijd (54-60). Het eerste artikel is gecentreerd rond het geloof en de praktijken met betrekking tot gezond voedsel; de betekenis van alternatieve voedingssystemen komt daarbij eveneens ter sprake (42-47). In het tweede worden eetafwijkingen zoals anorexia nervosa, die de laatste eeuw geweldig in omvang zijn toegenomen bij blanke, westerse vrouwen, sociologisch geduid. Er zou sprake zijn van een botsing tussen de 'traditionele' vrouwelijke eigenschappen: passief, volgzzaam en wegcijferend, die bij het vroegere rolpatroon van de vrouw behoorden (en die in de huidige rol van moeder en minnares nog steeds vrij gangbaar zijn) en de modernere eisen die een werkkring aan haar stelt, te weten actief, assertief en onafhankelijk. In deze ambigue situatie zou de verklaring kunnen liggen voor de stijging van ernstige, levensbedreigende eetafwijkingen. De vraag die zich hier opdringt is, of men verbanden die plausibel klinken voor de carrièrevorming van vrouwen, zonder meer van toepassing mag verklaren op andere 'levenssferen'. Twee zich gelijktijdig voordoende verschijnselen hoeven immers niet met elkaar in relatie te staan. De schrijvers zullen overigens de eersten zijn om toe te geven dat ook op dit punt nog veel onderzoek nodig is (48-53).

De volgende sectie van drie artikelen gaat over het contrast tussen schaarste en overvloed, de betekenis van de voedingstechnologie en die van het buitenlandse voedsel in de samenleving. Over de voortdurende afwisseling van schaarste en overvloed in het verleden, die alles te maken had met een ongelijke verdeling van het voedsel over de bevolking, is veel geschreven. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw is dit probleem in de westerse wereld overwonnen. Wel doet het vroegere sociale contrast zich als gevolg van de recente economische crisis (met name in Engeland) weer gelden, zij het dat het andere vormen heeft aangenomen. De minst bedeelde zijn er vooral aangewezen op inferieure produkten, maar honger wordt er niet geleden (61-67). Hoewel de betekenis van de voedingstechnologie in alle eeuwen speelde, is het belang ervan sinds de industrialisatie enorm toegenomen. Aandacht wordt besteed aan de invloed ervan op de sociale rol van het voedsel bij de productie, de distributie, de bereiding en de consumptie ervan. Na 1950 is het technologisch proces in een stroomversnelling geraakt en zijn de netwerken grootschaliger geworden. Hierdoor is een grotere individualisering mogelijk gemaakt, maar is ook de angst voor ongewenste ontwikkelingen (voedselvrees) in de hand gewerkt (68-74). Ook buitenlandse beïnvloeding van de voeding is geen recent verschijnsel. Historisch gezien zijn er drie fasen in te onderscheiden, die elk eigen kenmerken hebben. De ontdekking van Amerika en het kolonisatietijdperk leidden niet alleen tot migratie van mensen op wereldschaal, maar ook tot de overbrenging van exotische produkten naar Europa. Het industriële tijdperk betekende een tweede fase in

de overdracht van buitenlandse voedingsmiddelen. Ingeblikte, of op andere wijze geconserveerde etenswaren verschaft 'voedsel van thuis' aan kolonisten in den vreemde, scheepsbemanningen en soldaten. Verder namen emigranten hun voedingsgewoonten uit het vaderland mee naar elders. Een sprekend voorbeeld hiervan is Amerika. De derde fase voltrok zich in de laatste decennia waarin alle ontwikkelingen zich versnelden. Etnisch voedsel blijkt meer en meer een middel te worden om zijn identiteit uit te drukken. Een belangrijk type onderzoek is nu welk etnisch voedsel wel, en welk niet aanslaat, en bij welke autochtone groepen dit gebeurt (75-80).

Tenslotte wordt in enkele artikelen het onderzoek samengevat over de voeding in bepaalde leefgemeenschappen. De eerste bijdrage gaat over het eten in restaurants, en de bereiding van het voedsel door professionele krachten. Het hele instituut van herberg, taveerne tot het moderne restaurant en de kantine op het werk wordt besproken, evenals de betekenis van de kok door de eeuwen heen (inclusief de interactie met de rest van het personeel) en de moderne snelklaarprodukten die industrieel zijn vervaardigd (81-87). Daarna volgt een artikel over het huishoudelijk koken en diverse aspecten van de gezinsvoeding, de ontwikkelingen erin als gevolg van modernisering en industrialisering, de positie van de vrouw en de invloed op de gezinsvoeding die het huishoudonderwijs uitoefende (88-94). In een volgende bijdrage worden allerlei aspecten van de voeding besproken die verband houden met de arbeidsverhoudingen in het huishouden. Zo is er aandacht voor het gemakaspect met betrekking tot de voeding, dat een steeds grotere rol gaat spelen (meer apparatuur, snelklaarprodukten etc.). Anderzijds komen de eisen die aan een maaltijd gesteld worden op een steeds hoger niveau te liggen. Iedere vrouw, c.q. man, kind, moet in staat zijn een maaltijd te serveren waarmee men 'voor de dag kan komen'. Ook is er onderzoek gedaan naar de betekenis van recente wijzigingen in de arbeidsverdeling binnen het gezin. Hoewel de man vaker dan vroeger bij de gezinsvoeding betrokken is, zelfs meer en meer hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk de vroegere rol van de vrouw als maaltijdbereider overneemt, blijkt de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor het koken en eten (keuzebepaling, boodschappen doen, rekening houden met de voorkeuren van alle gezinsleden) niet zelden bij de vrouw te zijn blijven liggen (95-111). Een laatste artikel uit deze sectie gaat in op twee aspecten van het eten in openbare instellingen, te weten het voedsel zelf, en de sociale kant ervan, dat wil zeggen welke ideeën bestaan er over het eten in een ziekenhuis, een bejaardeninstelling en dergelijke (112-114).

Ondanks de nadruk die in deze bundel op de sociale betekenis van de voeding ligt, waarschuwen de schrijvers in een afsluitend artikel toch tegen een monopolisering van de sociale betekenis van het samen eten. Maaltijden zijn niet alleen een sociaal bindmiddel. Samenlevingen kunnen nog zo gestratificeerd zijn, er is meer aan de hand dan alleen het bestaan van sociale eetpatronen. Met voeding kan wel rang en wedijver, maar ook solidariteit en identiteit, intimiteit en afstand worden uitgedrukt, en tegenover inclusie staat exclusie. Door met een groep mensen samen te eten, sluit men andere ervan uit. Niets is gebruikelijker dan mensen met andere levens- en voedingsstandaarden te stigmatiseren. Scheldnamen als kaaskoppen, spaghettivreters, 'Krauts' leveren daarvan het bewijs. Als gevolg van de individualisering wordt de sociale betekenis van de maaltijden ook meer en meer aangetast, wat een verschijnsel als 'grazing' (de hele dag door kleine hapjes eten), dat vooral in Amerika hand over hand toeneemt, duidelijk illustreert (112-119).

Compilaties zijn belangwekkende ondernemingen. Ze geven een snel overzicht van de stand van de wetenschap op een bepaald terrein, en vormen een eerste handreiking bij nieuw op te zetten onderzoek. Voor deze nuttige activiteit kunnen we de schrijvers dan ook alleen maar dankbaar zijn. Ik zou er nog slechts één kanttekening bij willen plaatsen.

Vrij centraal staat de basisidee dat de sociale geleding van de maatschappij op diverse wijzen uitdrukking vindt in sociale voedingscontrasten. Ook wordt regelmatig de aandacht gevestigd op het aspect van macht, autonomie en overheersing dat met de voeding verbonden is. Vanuit de sociologie gezien is dit een begrijpelijke benadering. Wat mijns inziens echter te weinig naar voren wordt gebracht, is de voeding zelf. Voor mij blijft het de vraag, of de structuur van onze dagelijkse voeding en het bestaan van bepaalde eetgewoonten zo

maar zonder meer als bekend verondersteld mogen worden. Hoe het algemene eetpatroon precies in elkaar steekt, welke bijzonderheden met enige regelmaat en welke zelden voorkomen, welke structurele veranderingen er zich in bezig zijn te voltrekken, welke betekenis elk aspect, element of gebruik voor de mens heeft, is allerminst bekend. Zo heb ik er bijvoorbeeld geen idee van hoe de dagelijkse maaltijd van mijn buren, mijn collega's en zelfs mijn beste vrienden eruit ziet. En als ik hen ernaar vraag, weet ik dat ze me alleen een exposé zullen geven van de maaltijd die ze aan hun bezoek voorzetten. Kennelijk sluit het verschijnsel van exclusie ook de berichtgeving erover in, al is daarmee nog lang niet alles gezegd. Voor het voedingsonderzoek betekent dit echter een complicatie van de eerste orde. En toch zal men zich eerst feitenkennis over de voeding dienen te verwerven, als men ze tot betekenisdrager van de sociale geleiding wil benaderen. Hoe belangrijk de sociale aspecten van het eten en drinken ook mogen zijn, er bestaat geen directe correlatie tussen voeding en maatschappij. Bovendien wordt de wijze waarop de voeding vorm heeft gekregen en in de samenleving functioneert, nog door diverse andere factoren dan alleen sociale bepaald. Zo is er de band met de ecologische ruimte, de economie, en de door de eeuwen heen onder invloed van allerlei factoren gegroeide relaties met de cultuur. Verder kent de voeding nog eigen regels en wetmatigheden. Wanneer er dan ook iets tegen de bundel in te brengen zou zijn, dan is het de vrij geringe aandacht voor het verschijnsel voeding zelf. – Jozien Jobse.

Mielke, Heinz-Peter, & Katharina Guting. *Nederrijns drukwerk. De chromolithografische drukkerijen van het industriegebied Krefeld-Mönchengladbach-Viersen.* Arnhem: Provincie Gelderland, 1992. 71 p., t.a.r. ill.; ISBN 90-73586-07-0. (Tevens verschenen als nr. 46 van de reeks 'Schriften des Museumvereins Dorenburg e.V.).

Deze publikatie is het produkt van een uitwisselingsproject tussen verschillende musea in de provincie Gelderland en de deelstaat Noordrijn-Westfalen bij gelegenheid van het wegvallen van de Europese binnengrenzen per 1 januari 1993. Tot de deelnemende instanties behoorden onder andere het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem en het Niederrheinisches Freilichtmuseum in Grefrath, die tentoonstellingen verzorgden over respectievelijk de industrieschilder Herman Heyenbrock en Nederrijns industrieel drukwerk. Bij deze laatste expositie, die in het najaar 1992 te zien was in Arnhem, verscheen een kleine maar goed verzorgde catalogus met teksten in het Duits en Nederlands. Aan de hand van bondige beschrijvingen en vele illustraties wordt een adequaat beeld gegeven van de grafische nijverheid in de regio Midden-Nederrijn die drukwerk in alle soorten en maten verzorgde voor de industrie. De etiketten, zeep-, chocolade- en schoenpoetsverpakkingen alsmede de sigarenkistjesbekledingen en -bandjes vereisten een hoogwaardig lithografisch procedé waarbij soms zelfs twaalfkleurendruk, al dan niet gecombineerd met reliëfdruk, werd toegepast. De verpakking van genotsmiddelen of huishoudelijke waren die tevens voor de export waren bestemd vergde een aantrekkelijke en representatieve uitvoering. Behalve prijs en kwaliteit van het produkt was vooral de uitvoering van de omhulling het concurrentiemiddel bij uitstek. Daarnaast werden, bijvoorbeeld door de firma Kühlen te Mönchengladbach, veel (zowel kleine als grote) devotieprenten gedrukt. De litho's, met een destijds ongeëvenaarde technische en artistieke kwaliteit, vonden over heel de wereld hun verspreiding.

Na een inleidend deel over geschiedenis en techniek van de steendruk wordt nader ingegaan op de Nederrijnse specialiteit bij uitstek: het aankleden van sigarenkistjes. Vervolgens worden in kort bestek historische overzichten gegeven van de belangrijkste bedrijven en hun produkten, waarbij ook telkens de specifieke merktekens worden afgebeeld zodat deze publikatie uitstekend dienst kan doen bij de determinatie van dit lange tijd veronachtzaamde drukwerk. De etiketten en verpakkingen geven een fascinerend beeld van negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse commerciële en religieuze marketing en reclame, aspecten die overigens in de catalogustekst helaas slechts zijdelings worden aangestipt. – Gerard Rooijackers.

Mulder, Albert. *Ald ark.* Ljouwert: Fryske Akademy, 1990. 256 p., 537 ill.; ISBN 90-6171-727-2.

In elke regio van Nederland zijn wel een of meerdere particuliere verzamelaars van oude werktuigen en huishoudelijke voorwerpen uit de streek actief. Het begin van hun collectie wordt altijd min of meer toevallig gelegd; meestal door iets van de ondergang te redden. Zo ook bij de in het Friese Aldega geboren Albert Mulder, die in de jaren vijftig bij zijn buurman in Makkinga een oud turfstekersgereedschap van de brandstapel redde: "Hy woe it oprâne. Dat soe skande wêze, ornearre ik en ik frege off ik it ha mocht. Ik wie der noch mar krekt mei thúskaam, of in pear boeren beaën al oan om mear ark oan my oer te dwaan" (p. 9). Op deze wijze heeft Mulder tussen de bedrijven door decennia lang oude gereedschappen ('ald ark') verzameld en de verhalen die de schenkers en voormalige gebruikers hem vertelden goed in zijn oren geknoopt. Op aanraden van belangstellenden heeft hij de benamingen van de werktuigen en de situaties waarin ze werden gebruikt beschreven. Daarbij werd hij redactioneel bijgestaan door Pyt Kramer, die ook een korte inleiding op het boek verzorgde.

Verzamelaars zijn doorgaans louter objectgericht: voor hen is het bezitten van het begeerde voorwerp meestal einddoel. De latent aanwezige kennis van zaken wordt in de meeste gevallen niet vastgelegd aangezien men vaak te weinig schrijfvaardigheid heeft of eenvoudigweg de waarde van de contextinformatie niet onderkent. Het goede van dit boek is echter dat, behalve een nauwkeurige beschrijving van de voorwerpen, die tevens bijzonder instructief met de tekenpen zijn weergegeven door Jelle Imkes Kramer, telkens aandacht wordt besteed aan gebruik en sociale context. Mulder verhaalt niet alleen veel uit eigen, niet zonder emoties getekende herinnering, maar geeft ook met naam, geboorteplaats en -jaar de gegevens die hij in de loop der jaren optekende bij maar liefst 169 Friese zegslieden uit allerlei beroepsgroepen. Op deze wijze is een interessant en rijk geïllustreerd overzicht ontstaan van in de Friese Wouden en de omgeving van de Stellingwerven gebruikte werktuigen, voorzien van (dialect)benamingen en informatie over het specifieke gebruik.

Aangezien het boek is gebaseerd op de particuliere collectie van Mulder geeft het een niet op alle fronten even representatief beeld van de materiële bedrijfscultuur. De meeste voorwerpen dateren uit de periode omstreeks de eeuwwisseling ('grootvaders tijd' heette dat twintig jaar geleden) en mogen niet zonder meer teruggeprojecteerd worden op een verder weg gelegen verleden. Voorts treft men in de selectie een zekere persoonlijke voorkeur van de verzamelaar aan. Tenslotte geeft de collectie een wat vertekend beeld doordat omvangrijke stukken niet zijn bewaard bij gebrek aan opslagruimte: kleine en bij voorkeur curieuze handgereedschappen zijn dan ook goed vertegenwoordigd. Belangrijk is evenwel dat Mulder in verzameling en boek geen esthetische criteria heeft aangelegd zodat ook de meest simpele laarzenknecht of kloofbeitel is vertegenwoordigd. Behalve aan landbouwwerktuigen en ambachtelijke gereedschappen besteedt de auteur ook aandacht aan instrumenten die 'op it fabryk', waarmee de melkfabriek bedoeld wordt, gebruikt werden.

Het boek wordt afgesloten met een lijst van zegslieden en een index op 'arknamen en faktaal' die echter voor niet-Friezen de toegankelijkheid nauwelijks vergroot. Toch zullen ook zij, vanwege de thematische opbouw van het boek en de vele illustraties, snel hun weg in dit goed verzorgde overzichtswerk vinden. De voorwerpen hebben in veel gevallen dienst gedaan als 'herinneringsobjecten' waar verhalen aan zijn vastgeknoopt die uiteindelijk de documentaire waarde van dit werk bepalen. – Gerard Rooijackers.

Neumann, Christina. *Kleidung in Schleswig-Holstein im Spiegel literarischer Quellen des 18. und 19. Jahrhunderts.* Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1990. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 23). 94 p., 12 ill.; DM 15,-; ISBN 3-529-02472-4.

De in de tijd van de Verlichting ontstane behoefte aan kennis van land en volk heeft in heel West-Europa op grote schaal landbouwkundige, medische, en in de negentiende eeuw ook toeristische geschriften van statistische of beschrijvende aard voortgebracht. In deze oorspronkelijk als doctoraalscriptie aan de Universiteit van Kiel geschreven studie onderzoekt

Neumann 65 achttiende- en negentiende-eeuwse plaats- en streekbeschrijvingen en reisverslagen uit Sleeswijk-Holstein op het onderwerp kleding.

Hoofdzak van de studie is de analyse van de ideologische bewoordingen waarin over kleding wordt geschreven. In de achttiende eeuw zijn het vooral de termen 'regional-typisch' en 'eigenthümlich' waarmee kleding die als typisch voor een bepaalde streek (oud, overgeleverd) wordt beschouwd, wordt aangeduid. In de negentiende eeuw wordt 'eigentümlich' gekoppeld aan 'Tracht' of 'Nationaltracht', gelijkgesteld met volks- of nationaal karakter en beschouwd als symbool voor streek en nationale gezindheid. Neumann constateert dat waar de bronnen in deze termen aanwijzingen bevatten over streekeigen dracht, deze vaak slechts gebaseerd waren op enkele kledingstukken die als bewijs moesten dienen voor een nog in gebruik zijnde klederdracht. Dit feit, gecombineerd met de nadrukkelijk positieve waardering (esthetisch en moralistisch) voor zelfgemaakte kleding, alsmede de afwijzing van luxe en van het afleggen van de dracht en de geringe belangstelling voor de ongezonde aspecten van sommige kledingstukken, doen haar besluiten dat de bron weliswaar over de kleding zelf weinig informatie geeft, maar des te meer te zeggen heeft over de ideologische opvattingen en waardeoordelen van de schrijvers.

Haar laatste vraag, of uit de bronnen ook valt af te leiden of de belangstelling van de tijdgenoten reacties bij de dragers heeft opgeroepen, blijft onbeantwoord. Zonder gebruik te maken van aanvullend bronnenmateriaal lijkt me dat ook niet goed mogelijk.

In elk geval is op grond van de hier onderzochte en tot nu toe nog onvoldoende benutte plaats- en streekbeschrijvingen aan een belangrijk aspect van de geschiedenis van de kleding – de houding van de tijdgenoten daartegenover – in Sleeswijk-Holstein in deze deelstudie een goede bijdrage geleverd. Wel zou het goed zijn geweest wanneer ze wat langer had stilgestaan bij de literaire eigenschappen van de bron. Het is niet denkbeeldig dat de veelvuldig gehanteerde stijlmiddelen 'imitatie' en 'overtreffing' in sommige geschriften meer over de vorm werden toegepast dan om hun ideologische inhoud. – Eveline Doelman.

Nieuw licht op oude justitie. Misdaad en straf ten tijde van de Republiek. Red. Sjoerd Faber. Muiderberg: Coutinho, 1989. (Rechtshistorische verkenningen, 2). 115 p., ill.; ISBN 90-6283-747-6.

Het is een gelukkige ontwikkeling dat rechtshistorici sinds enige tijd verder kijken dan de zogenaamde uitwendige rechtsgeschiedenis. Zij volstaan dus niet meer met de beschrijving van de instituties en de verordeningen die van hogerhand werden uitgevaardigd. Hoe nuttig de lange reeks van bronnedities van bijvoorbeeld de Vereniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht ook zijn, slechts zelden zal men er een weerslag in vinden van de rechtspraak in de praktijk. Een beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van de Instructie van het Hof van Holland zoals uitgevoerd door Wedekind of van de Criminele Ordonnanties van Filips II zoals ondernomen door Van de Vrugt blijft uiteraard van belang. Maar onvermijdelijk beperkt zulk onderzoek zich tot de wensen die de overheid had met betrekking tot de rechtspraak en komt de praktijk van het vinden en formuleren van een vonnis er niet of nauwelijks aan de orde.

Sinds enige jaren houdt de *Werkgroep voor Strafrechtsgeschiedenis* zich nadrukkelijk wel bezig met de praktijk in de Nederlandse rechtzalen van het verleden. De hier te bespreken bundel is een resultaat van dit initiatief. Dit boek gaat – getuige de titel – over de manier waarop er in criminele zaken recht werd gesproken in ons land ten tijde van de Republiek. Het is, mede dankzij de originele invalshoeken die aan de verschillende bijdragen ten grondslag liggen, informatief. Het betoog van *Florike Egmond* (p. 9-23) dat de fragmentatie van de rechtsmacht, de rechtsverscheidenheid en de rechtsongelijkheid in de Republiek veel kleiner was dan vaak wordt aangenomen, hoort zeker tot die categorie. Naast de versplintering, die natuurlijk bij vergelijking met de ontwikkeling in buurlanden in het oog moet springen, was er ook een neiging tot eenheid of unificatie. Het blijkt dat de diverse rechtbanken in de praktijk voor vergelijkbare misdaden gelijke straffen oplegden. Egmond suggereert enkele wegen waarlangs deze unificatie van de rechtspraak tot stand kan zijn gekomen. Het enige

dat ik daar nog aan toe zou willen voegen is de suggestie dat het personeel van een rechtbank daarbij ook een rol zal hebben gespeeld. Met name de stadssecretarissen konden een invloedrijke positie hebben en bekleedden hun ambt jaren achtereenvolgend, terwijl de schepenen aan korte ambtstermijnen waren gebonden.

De beschrijving door *Toon van Weel* (23-48) van de betrekkingen die de schout van Amsterdam in de achttiende eeuw onderhield met rechtbanken elders, laat zien hoe intensief die contacten ook toen al konden zijn. De arm van de wet kon ver reiken en de schout van Amsterdam kon vaak een beroep doen op collega's om misdadigers te achterhalen. *Wim Heersink* beschrijft de betrokkenheid van Amsterdamse notarissen bij de rechtspraak (48-63). Het gaat hem niet alleen om de notariële attestaties die, ondanks de weerzin van de rechtbanken, vaak tijdens processen als bewijsmateriaal werden ingediend. Hij noemt ook enkele rechtszaken waarin notarissen wegens vervalsing of fraude ter verantwoording werden geroepen. *Veronique Verhaar* en *Frits van den Brink* richten zich op de bemoeienissen van kerk en overheid in de achttiende eeuw met overspelige inwoners van Amsterdam (64-93). Zij laten zien hoe bestaande wettelijke voorschriften vaak niet meer dan een efemeer verband hadden met de praktijk. Overspel en prostitutie waren verboden, maar degenen die zich daar toch aan bezondigden, slaagden er vaak in aan bestraffing te ontkomen. Zij componeerden, dat wil zeggen dat zij een vervolging afkochten, of zij maakten het de schout onmogelijk voldoende bewijs te verzamelen door hardnekkig hun onschuld vol te houden.

Het is een aardig idee geweest van *Cor de Boer* en *Sjoerd Faber* om de legendevorming rond enkele misdadigers uit de zeventiende en achttiende eeuw tot in onze tijd te volgen (94-110). Alleen heb ik wat bedenkingen bij één van de door hen gebruikte bronnen. Zij halen onder andere de door een onbekende auteur geschreven klucht *Trijn van Hamburg* aan, die in 1627 werd uitgegeven en volgens het titelblad voor het eerst werd opgevoerd in Amsterdam in 1617. In navolging van enkele literatuurhistorici menen zij dat de hoofdpersoon van dit toneelstuk is gebaseerd op de moordenares Trijn Pietersdr. van Hamburg, die in 1617 te Amsterdam werd terechtgesteld. De Trijn in de klucht is echter een oplichtster, die haar slachtoffer een grote hoeveelheid goud en zilver aftroeggelt. Als wij er al van uit mogen gaan dat de Trijn uit de klucht gemodelleerd is naar een historisch persoon, lijkt mij een andere identificatie dan die met de moordenares waarschijnlijker. Een zekere Trijn Jansdr. van Hamburg werd tussen 1620 en 1627(!) herhaaldelijk in zowel Utrecht als Holland wegens oplichterij veroordeeld. Telkens slaagde zij er in haar slachtoffers zo ver te krijgen dat die haar hun geld, goud en zilver afstonden. Gezien haar itinerarium durf ik aan te nemen dat zij in heel Holland bekend moet zijn geweest, zeker in Amsterdam waar één van haar slachtoffers zelfmoord pleegde. Ik zou de mogelijkheid willen opperen dat het jaartal van eerste opvoering, 1617, een drukfout is. Lijkt het niet aannemelijker dat het stuk in 1627 gespeeld is en meteen in druk verschenen? Waarom zou de uitgever tien jaar hebben gewacht voor hij de toneeltekst van een anonieme auteur liet drukken?

Hoewel deze bundel, vooral door de optiek op de criminele rechtspraak die erin wordt getoond, heel informatief mag worden genoemd, heb ik toch wel enige kritiek op de opzet ervan. De titel wekt minstens de suggestie dat de vervolging en bestraffing van misdadigers in verschillende delen en in verschillende perioden van de Republiek aan de orde zullen worden gesteld. Toch ligt de nadruk vooral, soms zelfs exclusief, op de periode na 1700. Ook is het merendeel van de bijdragen vooral gebaseerd op Amsterdams bronnenmateriaal. Overige delen van het gewest Holland, laat staan de andere gewesten, komen slechts sporadisch ter sprake. Alleen Egmond betreft ook niet-Amsterdams bronnenmateriaal in haar betoog. Hoewel zoals gezegd de eenheid in de rechtspraak groter was dan tot nu toe wel werd aangenomen, bergt deze nadruk op de Amsterdamse situatie toch het gevaar in zich dat daardoor een zekere vertekening ontstaat. Het notariële archief van Amsterdam is bijvoorbeeld zonder enige twijfel een buitengewoon rijke bron. Maar ook elders, zij het alleen in de gewesten Holland, Zeeland en Utrecht, hebben notarissen praktijk gehouden en hebben zij hun protocollen nagelaten. Medewerkers van het Rijksarchief Noord-Holland hebben de notariële archieven van verschillende gemeenten uit deze provincie geïndexeerd op plaats, naam én zaak. Daartoe behoren ook de oudste protocollen van de stad Enkhuizen die dateren

uit de jaren '60 van de zestiende eeuw. Een vergelijking van de Amsterdamse gegevens met bevindingen uit deze andere plaatsen zou daarom niet veel tijd hebben gelost en had mijns inziens zeker nut kunnen hebben.

Wanneer wij het amsterdammocentrisme van deze bundel even buiten beschouwing laten, moet echter worden gezegd dat de daarin opgenomen artikelen uitdagen tot verder onderzoek. De gespannen verhouding tussen de wetten en de praktijk van de rechtspraak noodt tot het schrijven van kloekke monografieën. Het is in ieder geval duidelijk dat nog heel wat onderzoek in oudrechterlijke archieven nodig is voor wij een brede blik hebben op de praktijk van de rechtspraak in de Republiek. – Hans de Waardt, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Nouvelles approches concernant la culture de l'habitat / New approaches to living patterns. Colloque international Université d'Anvers 24-25.10.1989. Ed. R. Baetens & B. Blondé. Turnhout: Brepols, 1991. 320 p.; ill., graf., tab.; Bfr 1650.

Sinds 1987 wordt aan de Universiteit van Antwerpen grootschalig onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de Antwerpse wooncultuur van de zestiende tot de negentiende eeuw. In het kader daarvan organiseerde het Centrum voor Antwerpse Cultuurgeschiedenis van de Universiteit in 1989 in samenwerking met het Hoger Architectuurinstituut van het Rijk te Antwerpen een internationaal en interdisciplinair colloquium over wonen. De voordrachten zijn nu gebundeld. Om enige ordening aan te brengen in de uiteenlopende deelonderwerpen is gekozen voor een indeling in drie thema's: de woonomgeving, het huis en de wooncultuur. Een vierde deel wordt gevormd door een bibliografie (2016 nummers) van de literatuur over wonen in België van de middeleeuwen tot de tweede wereldoorlog.

D. Vanneste opent het eerste deel, over de woonomgeving, met een studie naar de ruimtelijke en sociale differentiatie in de stedelijke bebouwing van Gent aan het einde van de achttiende eeuw. Aan de hand van belastinggegevens uit 1799 toont Vanneste hoe de stedelijke elite in haar streven naar woonstatus de lagere sociale groepen letterlijk en figuurlijk op afstand hield. Zo bestonden er niet alleen verschillen in huizen van straat tot straat, maar ook binnen een straat (11-37). Hetzelfde onderwerp wordt behandeld in het artikel van *P. Vandermeersch*, *B. Blondé* en *R. Marynissen*. Zij geven een sociale typologie van de Antwerpse woonhuizen op grond van het kadaster van 1834. Daaruit komt een duidelijk beeld naar voren van de ruimtelijke verspreiding van rijke en arme wijken (met grote verschillen in kwaliteit en aantallen bewoners van de huizen), een beeld dat volgens de auteurs past in de distantiepolitiek die in de negentiende eeuw door de bourgeoisie ten opzichte van de lagere klassen gevoerd werd (47-67). Een heel ander thema snijdt *F. van Voorden* aan. Hij doet verslag van een interdisciplinair onderzoek naar de ontwikkeling van de bijna 2000 jaar oude stedelijke bebouwing van Maastricht. Doel van het project is, een betere integratie van historische structuren en objecten in de moderne stadsplanologie te bewerkstelligen (69-86). De bijdrage van *B. Garnot* over het achttiende-eeuwse Chartres en het omringende platteland is veel ruimer van opzet en overkoepelt in feite de drie delen. Stedelijke en landelijke woonvormen met elkaar vergelijkend besteedt Garnot behalve aan het bebouwingsplan ook aandacht aan bouwwijze, indeling en inrichting van de huizen. Over het algemeen bleken de overeenkomsten tussen stad en land groter dan de verschillen; alleen op het gebied van de inrichting verliepen de ontwikkelingen (in het bijzonder de toename van meubilair) bij de stedelijke bevolking sneller dan bij de plattelandsbewoners. De verklaring hiervoor zoekt hij vooral in het in economisch en cultureel opzicht nog tamelijk besloten karakter van Chartres in de achttiende eeuw (39-48).

Het thema van deel twee is het woonhuis zelf, waarbij vooral de bouwkundige aspecten centraal staan. *M.C. Laleman* laat zien welke bijdrage de stadsarcheologie kan leveren aan de geschiedenis van de wooncultuur. Bij archeologisch onderzoek in Gent zijn sporen van 160 stenen constructies uit de twaalfde tot veertiende eeuw aan het licht gekomen. De verklaring voor het feit dat Gent meer dan andere Vlaamse steden in deze periode rijk was aan stenen huizen, moet volgens Laleman gezocht moet worden in de belangrijke positie van de stedelijke koopmanselite en de gemakkelijke importmogelijkheden van kalksteen uit Tournai

(89-98). Op grond van huisindeling en gevelkenmerken heeft *A. de Naeyer* de bouwkundige typologie van de stedelijke woonvormen in Antwerpen opgesteld; hij onderscheidt zeven huistypen en geeft een globaal overzicht van constructietechnieken, en het gebruik en de herkomst van bouwmaterialen over een lange periode (99-107). In een meer kunsthistorisch gerichte bijdrage geeft *V.G. Martiny* aan de hand van veel voorbeelden een gedetailleerde beschrijving van de ontwikkeling van de gevel en indeling van het burgerhuis met smalle gevel in Brussel van de zestiende tot de twintigste eeuw (109-146). *E. Poleggi* besluit het tweede deel met een artikel over paleizen in de zestiende- en zeventiende-eeuwse republiek Genua, die dienden als gastverblijven voor hoge bezoekers. Behalve op de ligging en omvang van deze verblijven, de hiërarchische structuur binnen het systeem en de beeldvorming, gaat hij in op de bouwkundige bijzonderheden van enkele paleizen (147-156).

In het derde deel wordt vanuit verschillende invalshoeken aandacht besteed aan de wooncultuur. Eén ding hebben bijna alle bijdragen gemeen: de boedelbeschrijving vormt de voornaamste bron. Enigszins buiten dit onderwerp valt alleen het artikel van *R. Baetens* over de vanuit Italië in de vijftiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden in de mode rakende buitenhuizen of speelhoven. Hij geeft vooral inzicht in de renaissancistische opvattingen over de plaats van de architectuur in het landschap, gebaseerd op schoonheid en aanzien, die zeer hebben bijgedragen aan de populariteit van dit verschijnsel (159-179).

Inhakend op recent onderzoek op grond van boedelbeschrijvingen in het westen van Frankrijk gaat *A. Croix* in op het nut van de bestudering van voorwerpen die als indicator voor sociale en regionale veranderingsprocessen beschouwd kunnen worden, zoals boeken, koffiegerei, uurwerken, kleuren van kleding en textiel. Croix wijst daarbij op het belang van een juiste keuze van de indicatoren wil men niet blijven steken in een dorre beschrijving (181-196). De waarde van de boedelbeschrijving als kwalitatieve bron illustreert *R. Muchembled* in zijn bijdrage 'Luxe et dynamisme social à Douai au 17e siècle'. Hij laat zien hoe een apotheker, chirurgijn, herbergier, priester en twee weduwen binnen de kaders van tijd, plaats en de sociale klasse waartoe zij behoorden, vorm gaven aan hun behoefte aan luxe, waaronder hij een combinatie van imiteren en zich onderscheiden verstaat (197-211). Dat het interieur een combinatie vormt van *necessitas* (noodzaak), *commoditas* (gemak) en *voluptas* (genot), toont *R. Fabri* aan de hand van een beschrijving van pronkmeubels in het zeventiende-eeuwse Antwerpse interieur. Fabri gaat daarbij ook heel kort in op de plaats en functie binnen het huishouden (213-221). *A. Bergmans* geeft inzicht in de betekenis en waarde van chinoiserieën – een verzamelnaam voor op oriëntaalse voorbeelden geïnspireerde voorwerpen of motieven op voorwerpen – in de Zuidnederlandse wooncultuur in de zeventiende tot de negentiende eeuw. Hij constateert dat deze voorwerpen geen representatieve plaats innamen in de woningen, maar eerder in secundaire vertrekken werden geplaatst (223-233). *A.J. Schuurman* wijst op de symbolische betekenis van voorwerpen en hun waarde voor de kennis van het gedrag van de mensen en laat zien dat consumptiegedrag niet alleen afhankelijk is van de economische positie, maar ook van smaak. Uit de analyse van de wooncultuur in de Noordhollandse Zaanstreek leidt hij af dat de ontwikkelingen daarin bij de diverse sociale groepen in de negentiende eeuw het resultaat zijn van processen van modernisering, dalend cultuurgoed en traditionalisering (235-243). *P. Servais* ten slotte koos het deels agrarische, deels geïndustrialiseerde gebied rondom Luik in de negentiende eeuw voor zijn studie naar regionale en sociale verschillen en veranderingen in de wooncultuur. Hij heeft vooral gelet op de indeling en inrichting van de huizen en komt tot de globale conclusie dat de vertrekken-specialisatie slechts langzaam doorzet en dat het bezit aan luxemeubels nog ver in de eeuw voorbehouden blijft aan de bovenlaag (245-257).

De veelzijdigheid en de breedte van het onderzoeksgebied komen in de vijftien hier gepresenteerde artikelen duidelijk tot uitdrukking. Dat er na lezing toch eerder een verbrokkeld dan samenhangend beeld overblijft, komt niet alleen door het wisselende gehalte van de bijdragen, maar vooral door het ontbreken van een inleidend hoofdstuk. Een terrein-afbakenend, historiografisch en theoretisch overzicht met een samenvatting van nieuwe en verbindende elementen in de verschillende benaderingswijzen zou de bruikbaarheid en

overzichtelijkheid van de bundel zeker ten goede zijn gekomen. In de artikelen zelf zijn echter, naast voorlopige conclusies enerzijds en herhalingen van resultaten van eerder onderzoek anderzijds, ook veel voorbeelden te vinden van nieuwe inzichten (zoals geïntegreerd bronnengebruik, kwalitatief naast kwantitatief onderzoek en interdisciplinaire aanpak), waarbij met name de bijdragen van Muchembled, Croix en Garnot genoemd moeten worden. – Hester Dibbits & Eveline Doelman.

Oxford symposium on food & cookery 1990. Feasting and fasting. Proceedings. London: Prospect Books, 1990. X + 230 p., ill.; ISBN 0-907325-46-7.

Met enige regelmaat komt een vrij gemêleerd gezelschap van culinaire journalisten, kenners en samenstellers van kookboeken, gastronomen, hobbyisten en voedingsdeskundigen uit diverse wetenschappen in Oxford bijeen op een symposium over voeding en koken. Dit symposium heeft in voedingskringen de reputatie gekregen een enthousiasmerende bijeenkomst met belangstellende toehoorders te zijn, waar aardige contacten op diverse niveaus te leggen zijn en waar vaak ook 'leuke' aspecten van het vak naar voren gebracht worden. Mede omdat er geen andere eisen aan een bijdrage gesteld worden dan dat het over voeding moet gaan (zij het soms toegespitst op een speciaal thema), mag dit symposium, dat in 1990 een kleine 150 deelnemers afkomstig uit vele landen telde, zich in een grote populariteit verheugen. Het thema van het congres uit 1990 was feesten en vasten, twee begrippen die, zeker wanneer men er een ruime interpretatie aan geeft (bijvoorbeeld ook overvloed tegenover schaarste), in de voeding vrijwel niet los van elkaar te bestuderen zijn.

De bundel bevat 41 vrij heterogene bijdragen van wisselende lengte, herkomst, thematiek en gehalte. Niet alleen voedingsaspecten uit de Verenigde Staten en diverse Europese landen komen erin aan de orde, maar ook uit bijvoorbeeld uit Canada, het Midden-Oosten, Zuid-Amerika, Thailand. Het niveau van de artikelen ligt over het algemeen vrij hoog. Dit komt waarschijnlijk omdat velen in dit symposium een middel zien om een studie over een (veelal specialistisch) onderwerp gepubliceerd te krijgen, die anders vaak nauwelijks te 'slijten' is. Artikelen over voedingskwesties moeten bij de erkende tijdschriften namelijk vaak van een invalshoek voorzien worden, waarmee de schrijvers niet vertrouwd zijn. Van enkele artikelen, die voornamelijk voedingsaspecten uit de westerse wereld behandelen, zal hier kort verslag worden gedaan.

De bundel opent met een drietal volkskundige bijdragen uit Noorwegen. Uitgangspunt van het artikel van *Astri Riddervold* is, dat de voeding deel uitmaakt van de hele leefwijze van een gemeenschap. Wie meer zicht wil krijgen op de cultuur van een land (regio), mag dan ook zeker de bestudering van de voedingsgewoonten niet verwaarlozen. Ze legt uit dat de traditionele voeding (uit de pre-industriële tijd) van een land afhankelijk was van een viertal deelsystemen van de totale cultuur die nauw met elkaar verweven waren, te weten het economisch-ecologische, het sociale, het politieke en het ideologische deelsysteem. Nu eens valt de nadruk op het ene systeem, dan weer op het andere, maar meestal op meerdere tegelijk. Bij het feestvoedsel speelt bijvoorbeeld het sociale systeem een grotere rol dan bij het alledaagse voedsel, dat meer door het economisch-ecologische deelsysteem wordt bepaald. Vervolgens geeft ze, met Noorwegen als voorbeeld, een exposé van het uitermate grote belang dat de kenmerken van de regio (zoals bodemgesteldheid, ligging, klimaat) had – en nog steeds heeft – op de aard en de samenstelling van de dagelijks kost. Zelfs de basis van de voeding in de steden langs de Noorse kust, waar altijd buitenlandse invloeden werkzaam zijn geweest, gaat uiteindelijk terug op het economisch-ecologische krachtenveld (2-6). In een bespreking van de feestmaaltijd op boerenbruiloften in Noorwegen legt *Björn Fjellheim* het hoofddaccent op die aspecten van het feestmaal waarin de sociale structuur van de gemeenschap weerspiegeld werd, zoals: wie werden er wel uitgenodigd en wie niet, waar werd iemand aan tafel geplaatst en welk gerecht stond waar op tafel (7-10). *Marit Ekne Ruud* schenkt, op grond van gegevens uit de volkskundevragenlijsten, aandacht aan de verschillen tussen de alledaagse en de feestelijke maaltijd op het platteland in de periode rond

1900. Uit tal van aspecten die ze aantreft, komt duidelijk de afhankelijkheidsrelatie tussen de voeding en de regio naar voren (11-14).

Ook Nederland is met drie bijdragen vertegenwoordigd. *Joop Witteveen* belicht een achttiende-eeuws element uit de luxueuze feestmaaltijden van de elite, te weten de tafeldecoratie. Deze werd vlak voor het eten van de laatste gang op een spiegel op tafel neergezet, omringd door het (eetbare) dessert van zeldzaam vers en geconfijt fruit, diverse soorten gebak en andere kostbare zoetwaren. Deze pronkstukken van gegoten en gesponnen witte en gekleurde suiker waren allegorische voorstellingen bestaande uit een tuin met soms bijna levensgrote standbeelden en ornamenten die de deugden van de gastheer en gastvrouw moesten uitbeelden. Toen het porselein in de tweede helft van de achttiende eeuw in de mode kwam, ging dit duurder materiaal de suiker vervangen (212-221). *Ileen Montijn* geeft een overzicht van de traditionele snoepwaren en andere lekkernijen die in Nederland bij bepaalde gelegenheden niet mogen ontbreken, zoals beschuit met muisjes, de Abraham, speculaas, taai-taai, marsepein en de chocoladeletter. Ze concludeert dat er, ondanks de enorme veranderingen die de voeding de laatste tijd ondergaat, ruimte overblijft voor het voortleven van oude, traditionele voedingskenmerken (158-161). De derde bijdrage uit ons land is een vrij gedetailleerd verslag van een sociaalwetenschappelijk onderzoek in Sint-Oedenrode naar de gewijzigde eetgewoonten op vastenavond, de vastentijd en de paasdagen in de loop van de twintigste eeuw. *Johanna M.P. Edema* en *Katinka Hermans* hebben daartoe een twintigtal boerinnen uit drie leeftijdsgroepen (geboren tussen 1901 en 1958) geïnterviewd. Eén van de opmerkelijkste uitkomsten is misschien wel dat de eetgewoonten rond de vasten niet erg veranderden na Vaticanum II. Pas in de jaren '60 – toen de industrialisatie en de agrarische specialisatie in een stroomversnelling raakten, veel kinderen het landbouwbedrijf de rug toekeerden, de viering van vastenavond meer en meer overvleugeld werd door carnaval, men op jongere leeftijd ging trouwen, de vrijetijdsbesteding toenam (etc.) – traden er ingrijpende wijzigingen op in de gerechten, de specialiteiten en de menu's in de vasten, op Palmzondag en met Pasen (85-98).

Ook de bijdrage van *Sophie D. Coe* gaat over vasten- en onthoudingsvoorschriften. Ze stelt de arbitraire beslissingen ter discussie die bij de katholisering van Zuid-Amerika genomen zijn genomen, toen de regels toepasbaar gemaakt moesten worden op de voedingsmiddelen die in de Nieuwe Wereld gangbaar waren. Daarbij kwam men voor vragen te staan als: moet men zich wel of niet onthouden van het vlees van hagedisachtige dieren? Vallen de vele chocoladedranken die daar genuttigd wel of niet onder de regels? Bij de beantwoording hiervan gaven uiteraard niet de classificatieregels uit de moderne biologie de doorslag, maar de heersende opvattingen van die tijd (65-68). De bijdrage van *Janet Laurence* is enigszins traditioneel. De belangstelling voor copieuze, vorstelijke feestmaaltijden uit de middeleeuwen, evenals de verbijstering over de gigantische hoeveelheden voedsel die daarbij verslonden werden, is altijd al groot geweest. De constatering dat dit soort maaltijden niet alleen vreetpartijen waren, maar ook bedoeld waren om de macht van de vorst te demonstreren, kan dan ook bepaald niet nieuw worden genoemd, hoe onderhoudend en aardig onderbouwd het artikel verder ook is (138-151). *Alicia Rios* bespreekt enkele rituelen die in Spanje ter gelegenheid van de eerste communie voorkomen. Uitvoerig gaat ze in op de religieuze achtergronden ervan, op de diverse symbolische betekenissen die aan maaltijden in de bijbel worden toegekend en die deels nog tot uitdrukking worden gebracht in de huidige praktijk van religieuze feesten. Daarnaast zijn er, met name bij de feestmaaltijd ter gelegenheid van de eerste communie, ook nieuwe codes ontstaan. Zo is dit banket in Spanje in de loop van de twintigste eeuw steeds ostentatiever geworden en zijn symbolische betekenisaspecten als het uitdrukken van economische macht en van sociale aspiraties een steeds belangrijker rol gaan spelen (175-182). Interessant is ook het artikel van *Brenda S. Rose* die onderzoek gedaan heeft naar de middeleeuwse ideeën over de relatie tussen voeding en gezondheid. Uitgangspunt daarbij was een dertiende-eeuwse, Franse tekst waarin brood, wijn en lamsvlees als het meest ideale voedsel voor feesten werd aanbevolen. Van deze 'ideale' combinatie van voedingsmiddelen bestaan meerdere versies niet alleen in de westerse cultuur, maar bijvoorbeeld ook in de Perzische en de Arabische wereld. Op grond van diverse

middeleeuwse, geneeskundige verhandelingen constateert ze, dat dit soort adviezen uiteindelijk te herleiden is tot de leer der vochten die uit de Griekse Oudheid stamt en die de westerse wereld tot de negentiende eeuw zowel op het gebied van de voeding als de gezondheid beïnvloed heeft (183-189).

De bundel als geheel is nog al divers van aard. Niet alle schrijvers hebben zich aan het thema gehouden. De artikelen zijn ook steeds vanuit een andere belangstellingssfeer geschreven, gaan over voedingskwesties in zeer uiteenlopende landen of regio's. Een enkele bijdrage komt niet uit boven het niveau van reïsheringen aan de voeding (191-193). Sommige artikelen zijn vrij beschrijvend van aard; ze gaan (bijvoorbeeld) over de achtergrond en de eetgebruiken ter gelegenheid van een lokaal feest (164-172), over de zeer speciale betekenis die 'barbecue' in Texas heeft (106-120), over het eenvoudige karakter van het voedsel dat buitenshuis gegeten wordt in het noordwesten van de Verenigde Staten (73-77), of over het voedsel dat in New Orleans bij een huisaltaar ter ere van Sint Josef wordt neergezet (155-157). Enkele artikelen zijn voornamelijk bedoeld om aan één of meerdere recepten bekendheid te geven, bijvoorbeeld die van gerechten uit tijden van schaarste tegenover die van feestmaaltijden (129-137).

Andere bijdragen getuigen daarentegen van een diepgaande kennis op een vrij specifiek terrein, waarvan men voor deze gelegenheid één voedingsdetail wat nauwkeuriger uitgewerkt heeft. Zo is er het artikel van *Rose Arnold*, een literair-historicus, die de diepere betekenis van Emma's bruiloftsmaal in *Madame Bovary* probeert af te leiden uit de context van de veranderende samenleving (49-52), de studie van *Robert Chenciner* over een bepaalde eetscène op de tapisserie van Bayeux (58-64), het artikel van *Elisabeth Gabay* over de politieke en sociale waarde die het gebruik van serviezen had tijdens een feestmaal in de achttiende eeuw (99-102). Kortom vrij specialistische studies van soms hoog niveau, maar met óf een beperkte reikwijdte óf een kleine groep geïnteresseerden.

Van een enkel artikel is de waarde minder gemakkelijk in te schatten. Zo is er, om maar een (toch vrij degelijk uitgewerkt) voorbeeld te geven, de bijdrage van *Joan P. Alcock* over de Britse kerstmaaltijd en over de vele 'traditionele' heerlijkheden die men in dit land tussendoor in de kersttijd pleegt te eten. Op het eerste gezicht biedt het artikel een aardig, uitvoerig overzicht vol interessante wetenswaardigheden, illustratieve anekdotes en citaten en mogelijke verbanden. Toch ontstaat er bij lezing een toenemende aarzeling, en dat niet alleen omdat er af en toe met zevenmijlslaarzen door de geschiedenis heen gesprongen wordt (de Romeinse Oudheid, de cultus van Mithras, zelfs de IJzertijd worden niet met rust gelaten); ook wordt er voor een vergelijking wel erg gemakkelijk van het ene land naar het andere land overgewipt. Er is kortom een geringe neiging om enige terughoudendheid in acht te nemen voor kritische afweging en het aanbrengen van nuances (27-48). Hieraan gaan meer artikelen mank en dat stemt dan weer tot wantrouwen ten aanzien van de rest van de bundel, wat jammer is voor de interessantere bijdragen, want ook daaraan is in de bundel geen gebrek. – Jozien Jobse.

Poppel, Frans van. *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw.* Wageningen: Afd. Agrarische Geschiedenis LU, 1992. (A.A.G.-Bijdragen, 33). 654 p., tatr. graf. en tab.; ISSN 0511-0726. Ook verschenen als NIDI Rapport nr. 31, ISBN 90-70990-39-3.

In een recent artikel kon ik Frans van Poppel betrappen op een wat al te lichtvaardig gebruik van bronnen. In zijn studie naar de 'sociale ongelijkheid voor de dood'¹ nam hij zonder enige vorm van bronnenkritiek de conclusies over van een onderzoek dat in 1912 in Tilburg werd uitgevoerd om zicht te krijgen op de oorzaken van de omvangrijke zuigelingen- en kindersterfte. Onlangs toonde ik aan dat de wijze waarop dit Tilburgse onderzoek werd uitgevoerd, aanleiding geeft tot gereede twijfel over de wetenschappelijke waarde ervan.²

Enige tijd later kreeg ik Van Poppels lijvige proefschrift ter bespreking toegezonden. Mijn argwaan werd direct gewekt toen ik op blz. 6 de volgende passage tegenkwam: "(...) idealiter dient in een onderzoek naar gedragsvoorschriften een verband te worden gelegd

tussen de specifieke gedragswijzen van sociale groepen of regionale eenheden en de 'culturele codes' van de groep of regio. Daarbij dient men zoveel mogelijk gebruik te maken van authentieke bronnen. Hierin komen immers de mentale structuren, het gedachtengoed en het vocabulaire van vroegere generaties aan het licht". Maar mijn achterdocht, dat moet hier alvast vermeld worden, bleek volkomen misplaatst. Zowel in het vervolg van de inleiding als in het derde hoofdstuk, waarin de negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse opvattingen met betrekking tot de huwelijksleeftijd werden beschreven, geeft Van Poppel er blijk van, goed te weten waar de voetangels en klemmen van dit materiaal zitten: de onvolledigheid van de bronnen, de vooringenomenheid van de auteurs en de nauwe verwevenheid van beschrijving en waardering. In een met veel pakkende citaten gelaardeerd verhaal geeft Van Poppel een beschrijving van hoe "een kleine geletterde en relatief welvarende minderheid" zich over het huwelijk uitliet. Het meest opvallende kenmerk van het negentiende-eeuwse huwelijkspatroon was, volgens de tijdgenoten, de onberaden wijze waarop mannen uit de arbeidende klasse het huwelijk sloten. Zonder te letten op de vraag of men in staat was zichzelf en het gezin te onderhouden, werd er getrouwd. De 'fatsoenlijke stand' was veelal van mening dat de zorgeloosheid in het aangaan van huwelijken in de hand werd gewerkt door de kwistige wijze waarop aan deze groep bedeling werd verstrekt.

Deze opvatting is in wetenschappelijke kring algemeen ingeburgerd geraakt door het werk van de gezinssocioloog E.W. Hofstee. Op basis van statistische gegevens kwam Hofstee tot de conclusie dat in het negentiende-eeuwse Nederland tegelijkertijd drie patronen van voortplanting en gezinsvorming werkzaam zijn geweest. Elk patroon paste bij een verschillend ontwikkelingsstadium van de maatschappij: het agrarisch-ambachtelijke voortplantingspatroon ("men trouwde wanneer men zich verzekerd wist van een vaste bestaansmogelijkheid overeenkomstig eigen beroep en stand"), het intermediaire proletarische voortplantingspatroon (vooral fabrieks- en landarbeiders trouwen vroeg) en het moderne voortplantingspatroon (door geboortenbeperking binnen het huwelijk daalde de gemiddelde huwelijksleeftijd). De kern van zijn betoog was de stelling dat de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd per sociale groep verschillend is verlopen. Hofstee kwam zelf niet toe aan een empirische toetsing van zijn theorie. Voor een deel had dit te maken met het feit dat hij slechts voor een zeer beperkte regio de beschikking had over gegevens met betrekking tot de huwelijksleeftijd in de door hem onderscheiden sociale groepen.

Van Poppel nam deze handschoen op en verzamelde en bewerkte individuele data met betrekking tot de leeftijd bij huwelijk en het beroep van de bruidegom. Zo kon hij voor een aantal Nederlandse gemeenten nagaan of in de periode 1812-1912 de huwelijksleeftijd naar sociale groep uiteenliep en traceerde hij tevens de veranderingen in de huwelijksleeftijd. Een van de opmerkelijke resultaten van Van Poppels studie is de constatering dat over het algemeen de variatie van de huwelijksleeftijd binnen de sociale groepen aanzienlijk was. Dat betekende op de eerste plaats dat binnen de verschillende sociale groepen zeer sterke regionale verschillen vielen waar te nemen. Het trouwen was een activiteit die zich volgens min of meer vaste, maar regionaal uiteenlopende patronen afspeelde. Regionaal en cultureel bepaalde normen blijken van grotere betekenis voor de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd dan economische variabelen.

Van Poppel constateerde tevens dat er binnen de regio's binnen elke sociale groep sprake was van een grote variatie in de huwelijksleeftijd. Ter verklaring van de hoge variantie rond het gemiddelde – en dat geeft deze studie, die bol staat van percentages, tabellen, diagrammen en formules, een 'menselijk' karakter – komt de onderzoeker met de nuchtere ontboezeming dat dit toe te schrijven is aan "de onvoorspelbaarheid van het gedrag van de mannen en vrouwen. Individuele of toevalsfactoren bepaalden voor een deel de verschillen in huwelijksleeftijd tussen mensen. Of een persoon die in principe gereed was voor een huwelijk een acceptabele en bereidwillige partner vond was afhankelijk van zoveel complexe factoren, dat het onwaarschijnlijk was dat iemand in dezelfde economische omstandigheden op deze leeftijd huwde" (blz. 200).

Naast het nuanceren van tal van bestaande opvattingen over het huwelijk, is Van Poppels studie om nog een andere reden van grote betekenis. Ongeveer de helft van het boek is

gewijd aan de keerzijde van de medaille: huwelijksontbinding en hertrouw in de negentiende eeuw. Hoewel veruit het grootste deel van de huwelijken die in de negentiende en twintigste eeuw werden gesloten een zogenaamd 'eerste huwelijk' betrof (een huwelijk tussen een niet eerder gehuwde man en een niet eerder gehuwde vrouw), biedt bestudering van de resterende categorie huwelijken een aardig inkijkje in de negentiende-eeuwse maatschappelijke verhoudingen en opvattingen daarover. Van Poppel heeft hiertoe gekozen voor een empirische studie voor een beperkte periode (1850-1890) in de gemeenten Breda en Gouda. De belangrijkste conclusie is dat de leeftijd bij verweeduwing in sterke mate bepalend was voor de hertrouwkansen. Daarnaast bleek dat mannen veel hogere kansen op hertrouw hadden dan vrouwen. Mannen en vrouwen met kinderen hadden veel lagere hertrouwkansen dan kinderloze paren. Beroep noch godsdienst van de verweeduwde waren van veel betekenis en Van Poppel vond in de bestudeerde periode niets terug van een verandering in de hertrouwkansen.

De meest voorkomende wijze waarop in de negentiende en twintigste eeuw een huwelijk ontbonden werd, was de dood van een van beide echtelieden. In de loop van de bestudeerde periode nam het belang van de ontbinding door echtscheiding weliswaar toe, maar bleef bescheiden van omvang: rond de eeuwwisseling werd ongeveer 5% van de huwelijken door echtscheiding ontbonden. Het belang van de twee hoofdstukken die Van Poppel aan dit verschijnsel besteedt, ligt dan ook vooral in de verklaring van de trend. Hij wijst hierbij met name in de richting van het toenemend belang van affectieve relaties. "Naarmate echter de emotionele verwachtingen die men ten aanzien van het huwelijk koesterde belangrijker werden, werd de rol ervan bij de beëindiging van het huwelijk groter. Een logisch gevolg van het feit dat liefde de belangrijkste overweging werd bij de keuze van een partner en in de relatie tussen man en vrouw was, dat het verlies van dit gevoel van liefde tegenover elkaar als een duidelijke aanwijzing beschouwd ging worden van de mislukking van dit huwelijk" (blz. 575-576).

Met deze beschrijving van *Trouwen in Nederland* doe ik Van Poppel te kort: het boek is veel rijker dan ik hier in dit korte bestek zelfs maar kan suggereren. Hij presenteert in zijn boek een overvloed aan (niet altijd nieuw) empirisch materiaal, nuanceert op grond daarvan bestaande opvattingen en formuleert nieuwe relevante onderzoeksvragen, die hij overigens niet allemaal zelf beantwoordt. Bovenal is Van Poppel erin geslaagd, en dit is voor historisch-demografen uitzonderlijk, om een leesbaar boek te schrijven. Ik sluit me dan ook graag aan bij Piet de Rooy, die in *de Volkskrant* van 20 maart 1993 over dit boek het volgende schreef: "Kortom, het lijkt wel over mensen te gaan. Een groter compliment voor een demograaf is moeilijk denkbaar". – Cor G.W.P. van der Heijden, Hulsel.

1. F. van Poppel, 'Sociale ongelijkheid voor de dood. Het verband tussen sociaal-economische positie en zuigelingen- en kindersterfte in Nederland in de periode 1850-1940', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 8 (1982) 231-281.
2. C.G.W.P. van der Heijden, "Het mensch heeft het druk en sukkel met haar spruiten." Het Tilburgse onderzoek naar de zuigelingensterfte in 1912; een bronnenkritische analyse', *Brabants Heem* 45 (1993) [ter perse].

Quintessens. *Wetenswaardigheden over acht eeuwen kookgerei*. Red. A. Ruempol en A. van Dongen. Rotterdam: Museum Boymans-Van Beuningen, 1992. 86 p., ill.; ISBN 90-6918-106-1.

In deze catalogus behorend bij een in 1992 gehouden tentoonstelling over kookgerei werpen vier auteurs (respectievelijk een filosoof, een culinair historicus, een archeoloog, een culinair publicist) vanuit een verschillende invalshoek hun licht op de vraag wat de quintessens van deze voorwerpen door de eeuwen heen is (geweest). Bij de filosofe *Elisabeth de Schipper* gebeurt dit op poëtische wijze. In een soort gedachtengang bij een gebruikstraject verwoordt ze haar ideeën over de vorm, het gebruik, de schoonheid en de mogelijke inhoud van een kogelpot (8-13). De bijdrage van *Joop Witteveen* vormt voor mij de quintessens van het boek. Uit de zeven oudste Nederlandse receptenverzamelingen (uit de vijftiende en zes-

tiende eeuw) heeft hij alle aanwijzingen betreffende het te gebruiken kookgerei en de kookplaats bijeengebracht. Al deze gegevens zijn als citaten in chronologische volgorde per type kookgerei en aard van de hittebron in de appendix van deze catalogus opgenomen (72-85). Op grond van deze bevindingen analyseert Witteveen in zijn bijdrage vervolgens welke kookmethoden er dus kennelijk in de vijftiende en zestiende eeuw in Nederland werden gevolgd, wat de precieze verschillen waren tussen de onderscheiden voorwerpen, uit welk materiaal ze bestonden, wat hun eigenschappen waren en aan welk type kookplaats ze moesten denken. Daarna probeert hij aan de hand van opmerkingen in kookboeken uit later eeuwen ook de ontwikkelingen te volgen in het kookgerei en de hittebron tot het einde van de negentiende eeuw. Wat Witteveens bijdrage zo belangwekkend maakt, is dat hij zoekt naar het verhaal achter de voorwerpen. Niet de vorm, de stijl en de produktiewijze staan voorop, maar de wijze waarop ze werden gebruikt, wat er in elk type gekookt werd, welke voor- en nadelen ze in de praktijk hadden (14-32).

Na een schitterende fotoreportage met toelichtende tekst bij enkele van de belangrijkste typen kookgerei die op de tentoonstelling gestaan hebben, wordt de catalogus voortgezet met een artikel van de archeoloog *Karel Vlierman* over de kombuizen en de typen kookgerei die gevonden zijn in schepen die tussen 1300 en 1900 op de Zuiderzee zijn vergaan. Hij vergelijkt zijn uitkomsten steeds met de gelijktijdige bevindingen uit Witteveens studie (50-59). *Johannes van Dam* neemt de draad van het verhaal over de ontwikkelingen in het kookgerei en de kookplaats op waar Witteveen hem afbrak. Dat wil zeggen dat in zijn bijdrage de twintigste eeuw centraal staat. Achtereenvolgens passeren het kolenfornuis, de verschillende typen gasfornuis en elektrische kooktoestellen de revue. Sommige typen hittebron vereisten aangepast kookgerei van een speciaal soort materiaal of ook van een speciale vorm. Een groot aantal verschillende soorten kookgerei uit de twintigste eeuw worden besproken (60-71). – Jozien Jobse.

Rosier, Bart Alexander. *De Nederlandse bijbelillustratie in de zestiende eeuw. De illustraties in de bijbels gedrukt in de Nederlanden en in de Nederlandstalige bijbels gedrukt in het buitenland van 1522 tot 1599.* Proefschrift VU Amsterdam. Amsterdam: Centrale Huisdrukkerij Vrije Universiteit, 1992. 2 dln.; 144 + 313 p., 529 ill. buiten tekst.

Van oudsher bestaat er veel belangstelling voor de boekgeschiedenis van de Nederlandse bijbels. Aan de illustraties van deze uitgaven, veelal uitgevoerd in houtsnede-techniek, is evenwel weinig aandacht besteed. Vandaar dat het proefschrift van Rosier een welkome bijdrage is aan de geschiedenis van het gedrukte boek der boeken. Deze uitgave is zowel in boek- als in kunsthistorisch opzicht van belang, waarmee het zich onderscheidt van het tot voor kort enige maar oppervlakkige overzichtswerk (*Bijbel en prent*, Den Haag 1983) van W. Poortman. Rosier geeft in het eerste deel ('Het illustratiemateriaal', 1-81) een overzicht van de zestiende-eeuwse Nederlandse bijbelillustraties. De auteur geeft een chronologische beschrijving, overigens zonder naar volledigheid te streven, van 130 Nederlandse bijbel-edities, waarbij hij ook uitgaven van het Oude en Nieuwe Testament, het Psalter en de Evangelien betreft. Illustraties in andere, al dan niet verwante religieuze boeken vallen buiten het onderzoek. De auteur verantwoordt zijn chronologische afbakening door erop te wijzen dat er vóór 1522, het jaar waarin de eerste Nieuwe Testamenten naar de Duitse vertaling van Luther verschenen, nauwelijks Nederlandse bijbeluitgaven bestonden. Het verschijnen van de rijk geïllustreerde bijbel van Jan Mourentorf te Antwerpen in 1599 luidt een periode in waar van essentiële iconografische vernieuwing geen sprake meer is. Het genre van de prentbijbels (series losse prenten die tot albums waren gebundeld) dat op het eind van de zestiende eeuw opkomt alsmede het verschijnen van de niet-geïllustreerde Statenbijbels vanaf 1637 vormen een hanteerbare cesuur.

Vanuit een kunsthistorisch perspectief beschrijft Rosier het werk van de kunstenaars en de iconografische tradities. Daarnaast gaat de auteur dieper in op bepaalde illustratiereeksen die veel voorkomende specifieke combinaties van voorstellingen betreffen. Het zijn afbeeldingen bij de Apocalyps naar Hans Holbein de Jongere, de evangelistenportretten naar

Holbein, een reeks kleine illustraties bij het Nieuwe Testament in een aantal bijbeledities vanaf 1545 alsmede illustraties van tabernakel en tempel die teruggaan op de *Postilla* van Nicolaas van Lyra. Tenslotte beschrijft Rosier de sierranden van titelbladen met één of meerdere bijbelse voorstellingen.

In het tweede deel ('Woord en beeld', 83-140), dat minder descriptief en meer inhoudelijk van aard is, staat de relatie tekst–afbeelding centraal. Op welke manieren worden de bijbelse verhalen uitgebeeld en in hoeverre geven de illustraties de specifieke bijbelpassages goed weer? De auteur wijst telkens op de kracht van de picturale traditie waarbij vooral Duitse composities en beeldelementen worden geïmiteerd. De afbeeldingen zijn zelden 'letterlijke' weergaven van de tekst maar comprimeren lange tekstpassages in twee of meer taferelen. Bijzonder belangrijk is de functie van de afbeeldingen. Waren ze louter verluchting, ondersteunden ze de tekst, verduidelijkten ze moeilijke tekstpassages of hielpen ze bij het onthouden van bijbelteksten? Wat dit laatste betreft beschikt Rosier over een bijzondere reeks mnemotechnische bijbelillustraties uit de editie van het Mattheus-evangelie van de Amsterdamse drukker Doen Pietersz. uit 1522, die dienden om de complete inhoud van de Evangelieën uit het hoofd te leren (geheugenbeelden).

Vervolgens gaat de auteur in op de kwestie of de verschillen tussen 'katholieke' en 'reformatorische' bijbels consequenties gehad hebben voor de illustraties. Het blijkt dat in de afbeeldingen doorgaans nauwelijks of geen sporen terug te vinden zijn van confessionele signatuur. Uitzondering hierop vormen de illustratiecycli bij de Openbaringen van Johannes door Cranach en Holbein, waarin de hoer van Babylon en de Antichrist een pauselijke tiara dragen en in de weergave van Babylon de stad Rome te herkennen is. Door het wegsnijden van de tiara's in de houtblokken werden ze echter weer geschikt voor katholieke edities. De meeste reformatorische bijbels waren evenwel niet geïllustreerd.

Behalve 529 chronologisch gerangschikte afbeeldingen is een catalogus met uitvoerige beschrijvingen van de geïllustreerde Nederlandse bijbeluitgave uit de onderzochte periode opgenomen. In een tweede bijlage wordt een overzicht gegeven van de bijbelpassages die verlucht werden. Voor wie zich bezighoudt met religieuze iconografie of het functioneren van gebruiksgrafiek in de Nederlanden wordt in deze studie een helder en toegankelijk overzicht geboden dat met name voor het onderzoek naar de beeldtradities in de 'bijbelse volksprenten' uit de achttiende en de negentiende eeuw interessante aanknopingspunten biedt. – Gerard Rooijackers.

Rubin, Miri. *Corpus Christi. The eucharist in late medieval culture.* Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1991, xvi + 432 p., 19 ill.; ISBN 0-521-35605-9.

Vanaf de elfde eeuw tot de komst van de Reformatie werd binnen het westers christendom een centrale betekenis gegeven aan het sacrament van de eucharistie. In de voorstelling van alle, of bijna alle, gelovigen veranderde tijdens de mis dankzij priesterlijke woorden en gebaren een hostie in het lichaam van Christus. Een klein stukje brood, vervaardigd uit tarwebloem, werd zo – aldus de schrijfster van het voorliggende boek – tot een alomvattend symbool, "waarvoor gedurende eeuwen in heel Europa mensen hun leven en dood in dienst stelden, waarvoor legers opmarcheerden en waarvoor lichamen werden gekastijd door zelfgekozen ascese" (p. 1). Uit dit ene symbool ontsproten in de loop van de tijd steeds nieuwe symbolen en metaforen en steeds meer religieuze uitingsvormen. Het doel dat Rubin zich heeft gesteld is om dit hele complex inzichtelijk te maken door het te situeren binnen de grotere culturele context. Zij doet dat in vijf compacte hoofdstukken.

In het eerste hoofdstuk behandelt zij de ontwikkeling in het theologisch denken over de eucharistie vanaf ca. 1000 (12-82). In het tweede hoofdstuk komen achtereenvolgens aan bod: de wijze waarop aan de niet-theologisch geschoolde geestelijkheid en aan de leken onderricht werd gegeven over de eucharistie, en de wijze waarop de gelovigen door middel van de communie de genadewerking van de eucharistie deelachtig konden worden (83-163). Hiermee heeft Rubin het complex van de verschillende betekenissen die aan de eucharistie werden gegeven, al in grote lijnen geschetst.

De twee volgende hoofdstukken, die over het feest van Sacramentsdag gaan, vormen samen zo'n afgerond geheel dat ze vrijwel een 'boek in een boek' vormen (164-287). Dat Rubin aan dit feest bijzondere aandacht besteedt, is terecht: het was immers ingesteld (voor het eerst in 1246 in Luik, in 1264 ook in Rome) om de gelovigen ertoe aan te zetten, nóg meer eerbied aan de eucharistie te betuigen. Haar behandeling van de verschillende aspecten van Sacramentsdag (of Corpus Christi) is echter dermate gedetailleerd dat de bovengenoemde doelstelling nu en dan naar de achtergrond verdwijnt. Zo besteedt zij veel aandacht aan het auteurschap van Thomas van Aquino van de bij Sacramentsdag behorende liturgie (185-195) en aan de ontplooiing van dit feest met zijn broederschappen, processies en spelen in Engeland (213-287).

Na dit gedeelte, dat in hoofdzaak beperkt is tot de Engelse situatie, volgt het laatste hoofdstuk, waarin Rubin een hele reeks godsdienstige symbolen en gebruiken bespreekt (288-346). Deze verwijzen weliswaar naar de eucharistie, maar soms bevatten ze zoveel eigen accenten, dat het de vraag is of ze niet corresponderen met een andere, autonome vroomheidsvorm (d.w.z. direct gericht tot God/Christus, en niet primair via de eucharistie). Zo kan men de vele godsdienstige gedragingen die zich richtten op de passie en de mensheid van Christus, beschouwen als een onderdeel van de eucharistische vroomheid (omdat de gelovigen werd aanbevolen om Christus' lijden te overwegen als voorbereiding op de communie), maar evengoed kan de hele eucharistische vroomheid gezien worden als een variant van de tot Christus gerichte vroomheid (298-319). In dit laatste hoofdstuk tracht Rubin ook de ontwikkelingen aan te geven die ertoe hebben geleid dat ná de middeleeuwen het inmiddels met allerlei connotaties overladen sacrament van de eucharistie niet meer vanzelfsprekend – zoals dat eeuwenlang wél het geval was geweest – door theologen en leken werd aanvaard als hét symbool dat de samenleving als het ware aaneensmeedde.

In een wervelende conclusie (347-361) wil de schrijfster het door haar behandelde onderwerp 'boven de tijd uittillen' door erop te wijzen dat ook wij niet kunnen leven en werken zonder symbolen en systemen. Het boek eindigt met een bibliografie (362-419) en een index van persoons-, plaats- en zaaknamen (420-432).

Aan *Corpus Christi* komen een tweetal grote verdiensten toe. Wie de bonte stoet van eucharistische taferelen aan zich laat voorbijtrekken, krijgt op de eerste plaats een goede indruk van de doordrongenheid van de toenmalige cultuur door de eucharistie. Op de tweede plaats zal hij/zij na lezing Rubins opvatting kunnen delen dat een belangrijk sacrament als de eucharistie, evenals godsdienst in het algemeen, zaken waren waarbij iedereen betrokken was; zaken die niet vanuit beperkte optieken, zoals 'elite' versus 'popular' modellen en 'gender' studies, geduid kunnen worden. Toch heeft Rubin mijns inziens haar doelstelling bij lange na niet verwezenlijkt. Van het begin tot het einde van haar studie verkondigt zij in feite steeds hetzelfde standpunt: dat de eucharistie voor de laatmiddeleeuwse christenheid hét symbool van de eenheid was. Honderden bladzijden somt zij feit na feit op dat dit standpunt zou kunnen ondersteunen. De lezer wordt hierbij niet echt bij de hand genomen: gaande haar betoog neemt Rubin weinig tussenstandpunten in en slaagt ze er slechts matig in om (diachrone) ontwikkelingen aan te geven. Op deze wijze dreigen niet alleen de lezer, maar ook de auteur zelf door de bomen het bos niet meer te zien, en vervloeit overtuigingskracht in vrijblijvendheid. Om eerlijk te zijn: met de aanpak die Rubin hanteert kan men net zo goed aantonen dat Christus of Maria hét eenheidssymbool was voor de laatmiddeleeuwse christenheid.

Tot slot vind ik het teleurstellend dat Rubin er niet steeds in is geslaagd, de visie van middeleeuwse theologen op eucharistie, mis en communie correct weer te geven en zich op dit punt teveel heeft laten leiden door de secundaire literatuur (zie bijvoorbeeld op p. 64 de faliëante omschrijving van de geestelijke communie als "a fervent viewing, even without tasting, of Christ"). Een boek dat het – met uitzondering van de hoofdstukken drie en vier, die samen een gedegen monografie vormen over de ontplooiing van het feest van Sacramentsdag in Engeland – zo veel van de breedte en zo weinig van de diepte moet hebben, ware beter gepresenteerd met een bescheidener doelstelling. – Charles Caspers.

Ruimtegebruik en lichaamstaal in Europa en Noord-Afrika. Red. Jojada Verrips & Kitty Verrips. Amsterdam: Het Spinhuis, 1990. 246 p. ill.; f27,50; ISBN 90-7305206-8

Deze bundeling van artikelen is het resultaat van een studiedag over 'Perceptie en het gebruik van ruimte en non-verbale communicatie in Europese en mediterrane samenlevingen' in 1985 georganiseerd door de Werkgemeenschap Sociale en Culturele Antropologie van Europa en het Mediterrane Gebied. De deelnemers aan deze conferentie kregen als opdracht om afgesloten of lopend onderzoek te confronteren met het onderzoeksperspectief van enerzijds de zogenoemde 'proxemie' (vgl. 'proxemics': omgaan met, de perceptie van ruimte) en anderzijds de zogenoemde 'kinesiek' (vgl. 'kinesics': omgaan met lichaamstaal, non-verbale communicatie). Een gedeelte van de resultaten treft men in deze bundel aan.

Deze achtergrond heeft duidelijk sporen nagelaten in de opzet en aard van de bundel. Allereerst is er de moeilijkheid om toch enigermate (ook in de antropologische historiografie) gescheiden perspectieven van lichaamstaal en ruimteperceptie met elkaar in verbinding te brengen, en voorts het feit dat uitgegaan werd van onderzoeksprojecten waaraan in alle gevallen geheel andere onderzoeksvragen ten grondslag lagen. Na lezing van de artikelen blijkt dan ook dat het 'en' in de titel tussen ruimtegebruik en lichaamstaal meestal zuiver nevenschikkend opgevat moet worden, hoewel in de inleiding en een enkele bijdrage toch ook interactie tussen beide invalshoeken op zijn minst wordt gesuggereerd. Misschien was het redactioneel beter geweest die nevenschikking ook te laten terugkeren in twee onderscheiden delen over ruimte en lichaamstaal. Nu kozen de redacteuren voor een thematische indeling in achtereenvolgens: sekse en gedrag, nederzettingpatronen, beroepen en religie.

Ondanks deze problemen is er vaak op uiterst creatieve wijze omgegaan met de genoemde vraagstellingen. De gekozen onderzoeksthema's zijn nu, meer dan vijf jaar na dato, bijna allemaal in monografieën en artikelen gepubliceerd. De bijdrage van M. Bax over het conflict tussen paters en broeders in een Brabants klooster was eigenlijk vóór of tegelijk met de studiedag al gepubliceerd in het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*. Het meest origineel vond ik de bijdragen van J. Verrips over benamingen van binnenvaartschepen, van G. Wildenbeest over de gebarentaal bij Twentse textielarbeiders, van J. Boissevain over de veranderingen in het omgaan met de ruimte in het stadsbeeld van de Maltese stad Naxxar, en het essay van R. Boonzajer Flaes over de zogenoemde 'ongebonden mannen' in het voormalige Joegoslavië.

Een laatste opmerking betreft een punt dat maar zijdelings met de bundel samenhangt. De artikelen van Bax en Romijn wezen mij nog eens op de behoefte die ik zou hebben aan een methodologisch debat over de vraag in hoeverre het verantwoord en noodzakelijk is om in historisch-antropologische bijdragen de bronnen te beschermen door allerlei verhullende ingrepen. Ikzelf acht deze omgang met historisch/empirisch materiaal en de daardoor ingebrachte oncontroleerbaarheid zowel overbodig als ongepast. Hoogstens kan ik mij een dergelijke bronbescherming voorstellen bij bepaalde vormen van contemporain veldwerk. In de bijdrage van Romijn (over de 'emancipatie' van slotzusters) gaat het waarborgen van anonimiteit van plaats- en persoonsnamen zelfs zó ver dat in bestaande, in dit geval voornamelijk kerkhistorische, literatuur wordt ingegrepen. Een door Romijn aangehaald artikel van R. van Dijk in het *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* heeft nu plots een andere titel. Hiermee wordt niet alleen de congregatie van Windesheim en haar jongste geschiedenis, maar ook de lezers van de hier besproken bundel onrecht aangedaan. – P.G.J. Post.

Rutten, Paul. *Hitmuziek in Nederland: 1960-1985.* Amsterdam: Otto Cramwinckel, 1991. (Studies in Communicatie en Informatie). 209 p., talr. graf.; f39,95; ISBN 90-71984-38-X. Ook verschenen als proefschrift KU Nijmegen.

Populaire muziek wordt in deze studie gedefinieerd als de verzameling van muziekgenres en -soorten die centraal staan in een geïndustrialiseerde samenleving, geproduceerd worden onder auspiciën van de muziekindustrie en verspreid via massamedia. In deze communicatiewetenschappelijke benadering geldt de macht van het getal: 'centraal staan' betekent hier zoveel als 'het meest geproduceerd en geconsumeerd worden'. De auteur, de Nijmeegse

socioloog Paul Rutten, beschouwt de populaire muziek als de opvolger van de volksmuziek, die in zijn visie tot een primair agrarische samenleving behoort. Daarnaast bestaat er klassieke muziek, de muziek van de elite. Het is een wat erg globaal schema, maar voor het onderhavige doel voldoet het, te meer daar Rutten zich niet met randverschijnselen en afbakeningsproblemen bezighoudt, maar zich beperkt tot wat hij beschouwt als de kern van de populaire muziek: de hitmuziek. Deze wordt gevormd door de liedjes en instrumentale nummers die als singles zijn verspreid en tot de wekelijkse 'vaderlandse' hitparade zijn doordrongen. Artistieke, stilistische of andere kwalitatieve normen zijn irrelevant. Het gaat hier om de meest geconsumeerde muziek, om het geluidslandschap van de jaren 1960-1985, waaraan geen enkele Nederlander zich geheel heeft kunnen onttrekken – of hij zou in een klooster moeten hebben gewoond. Rutten maakt aannemelijk dat deze louter getalsmatig gedefinieerde hitmuziek ook werkelijk als een eigenstandige muzieksoort wordt gereciperd door te wijzen op lp's en cd's die muzikaal aselechte doorsnedes geven van de hitparade ('The sound of today').

Wetenschappelijk gezien is de hitparade (Top 40) een prachtige seriële bron, zoals die in de muziek maar zelden wordt aangetroffen: een graadmeter voor populariteitsverhoudingen, die van week tot week is te volgen. Rutten gaat er zorgvuldig mee om. Hoe hoger een liedje scoort op de hitparade, hoe zwaarder hij het laat wegen. Verder wordt een correctiefactor ingevoerd om seizoensinvloeden teniet te doen. Niet in alle maanden van het jaar worden immers evenveel singletjes verkocht. Een factor die Rutten niet vermeldt – en die waarschijnlijk ook niet meetbaar is – lijkt me ook de niet onaanzienlijke vervalsing van de verkoopcijfers, zoals die onlangs door Ingrid Roorda werd genoemd in de VPRO-gids van 8-14 mei 1993. Singletjes werden bij deze praktijk door een platenmaatschappij aan de distributeurs in consignatie gegeven, vervolgens – om in de hitparade te komen – als verkocht opgegeven en later, als het nummer flopte, teruggenomen en omgesmolten. Het corpus waarmee Rutten aan de slag ging omvatte het imponerende aantal van meer dan 7338 liedjes, vertolkt door ruim 2500 artiesten.

Ruttens vraagstelling is geënt op de massacommunicatietheorie van G. Gerbner. Deze Amerikaan onderzocht de invloed van de massamedia, in het bijzonder van de televisie, op wat hij noemde het symbolische milieu van de samenleving. Bij hem zijn de massamedia de 'storytellers' van de moderne tijd, zoals de kerk er vroeger een was. Ze verspreiden samenhangende 'boodschapsystemen' en creëren publieken van mensen die worden verbonden doordat zij van dezelfde boodschappen kennis nemen. Gerbners programma omvat allereerst een analyse van het Amerikaanse tv-boodschapsysteem met behulp van 'culturele indicatoren', gevolgd door analyses van de invloed op de kijkers ('cultivatatie') en van de media-organisaties. Zoals Gerbner de invloed van de tv op de gehele Amerikaanse samenleving onderzocht, zo wil Rutten dat doen voor de invloed van de populaire muziek – en in het bijzonder de hitmuziek – op de Nederlandse jeugd. Uit onderzoek blijkt inderdaad dat popmuziek meer voor jongeren betekent dan televisiekijken.

In zijn dissertatie realiseert Rutten de eerste stap van zijn programma, de analyse van het 'boodschapsysteem', dus van de hitmuziek zelf. Er wordt met twee indicatoren geanalyseerd, de 'aard' en de tekstinhoud. Met de 'aard' van hitmuziek wordt een combinatie van niet-tekstuele eigenschappen bedoeld, in de praktijk vooral de combinatie van het muziekgenre en de herkomst van de muziek – factoren die overigens niet geheel los van elkaar kunnen worden gezien. Op grond hiervan onderscheidt de auteur vijf segmenten: Anglo-Amerikaanse pop/rock, Afro-Amerikaanse genres (zoals reggae en disco), Engelstalige lichte muziek (bijvoorbeeld Sinatra, Anita Meijer), Nederlandstalige populaire muziek en overige Europese populaire muziek. Het is duidelijk dat er onder deze paraplu's soms zeer verschillende muziekgenres schuilen, zoals bij het Nederlandstalige segment enerzijds het cabaret- en luisterlied en anderzijds het carnavals- en levenslied. Van eventuele problemen bij het classificeren van de ruim 7000 nummers verneemt de lezer overigens weinig, en ook blijft onvermeld op grond waarvan de onderzoeker artiesten, groepen en nummers bij een bepaalde stroming heeft ingedeeld. Desondanks is Ruttens indeling werkbaar gebleken en zijn

waarnemingen lijken tot betekenisvolle resultaten te leiden. Zo wordt de 'aard' van de hitmuziek allereerst zichtbaar gemaakt door middel van percentages en grafiekjes die het aandeel van de onderscheiden segmenten in de loop der jaren weergeven. Zoals te verwachten is het grootste segment dat van de Anglo-Amerikaanse pop en rock, met een aandeel van gemiddeld 48% met een scherpe stijging in de eerste helft van de jaren zestig – de tijd waarin The Beatles en The Rolling Stones hun intrede deden. Het zijn Britse artiesten die dit segment overheersen. Het Nederlandse aandeel in de Anglo-Amerikaanse pop en rock, van groepen als de Blue Diamonds tot Shocking Blue en Golden Earring, is overigens niet onaanzienlijk, gemiddeld zo'n 20%. Bij het segment 'Engelstalig licht' (13% van alle hits) is het Nederlandse aandeel tweemaal zo groot als bij de pop/rock. Het segment 'Nederlandse populaire genres' blijft door de jaren heen vrij constant op zo'n 13%. Dit betreft zo verschillende artiesten als André van Duin en Boudewijn de Groot, maar niet de Nederlandstalige popmuziek (Het Goede Doel, Normaal, Doe Maar), die bij Anglo- en zelfs Afro-Amerikaanse muziek zijn ingedeeld. Ruttens toelichting op al deze – en nog veel meer – cijfers is minder dor dan men misschien zou verwachten; ze heeft iets van een vaderlands popgeschiedenisje, een feest der herkenning voor de dertigers en veertigers onder de lezers. Fluctuaties in de cijfers relateert de auteur aan de opkomst of het verdwijnen van bepaalde groepen of stromingen. Hij besteedt verder de nodige aandacht aan de Anglo-Amerikanisering van de Nederlandse populaire muziek, die hij met drie indicatoren meet: het aandeel van Anglo-Amerikaanse muziek, van Britse en Amerikaanse artiesten en van de Engelse taal in de Nederlandse hitparade. De conclusie is dat de Anglo-Amerikanisering sterk is en bovendien doorzet: Nederlandse en andere Europese artiesten gaan meer en meer Anglo-Amerikaanse genres zingen en doen dat meer en meer in het Engels.

De tweede 'culturele indicator' die Rutten hanteerde, is de inhoud van de teksten. Daartoe analyseerde hij een selectie van een kleine 700 teksten. Liefde, relaties en seksualiteit bleken, niet geheel onverwacht, het 'dominante systeem' te vormen. Metingen naar variabelen als 'vertrouwen in liefdesrelaties' en 'perspectief' (een combinatie van het bezongen beeld van verleden en toekomst) leveren weinig spectaculaire ontwikkelingen op, hoe ingenieus deze grootheden ook geconstrueerd zijn. Wel zichtbaar bleek een zekere verschuiving van het affectieve naar het seksuele in het midden van de jaren '60, ongetwijfeld te verbinden met het vrijer worden van de liefdesmoraal in die tijd. Interessant is de verhouding der geslachten. Rutten tracht die af te leiden uit de sekse van de ik-figuur van het lied – dus uit een tekstuele eigenschap van het lied – en waar die niet vast te stellen is, uit de sekse van de feitelijke zanger of zangeres – een contextueel gegeven. Methodologisch zit hier natuurlijk een forse adder onder het gras. Mannen kunnen immers vrouwenliederen zingen en andersom. Als verdediging voert Rutten het 'feit' aan dat de persoon van de ik-figuur en de persoon van de vertolker/ster in de populaire muziek als het ware samenvallen. Dit lijkt me minder een feit dan een hypothese die om verificatie vraagt. Die was voor dit aspect ook gemakkelijk uit te voeren geweest. Afgezien van deze eventuele meetfout is de dominantie van mannen verrassend groot, vooral in de pop en de rock. Dit is extra interessant, omdat in de pop lang niet altijd een mannelijk vocaal geluid wordt nagestreefd; men denke aan het veelvuldig gebruik van falsetstemmen bij Beatles, Beach Boys, enz.

In hoeverre Ruttens werkwijze vernieuwend is, wordt niet duidelijk; er is niet naar analoge buitenlandse poponderzoek verwezen. Dat zal er ongetwijfeld zijn. Zo stuitte ik op een al wat ouder artikel van de Amerikaan J.E. Harmon, 'The new music and counter-culture values', *Youth and Society* 4 (1972), waarin de duizend best verkochte songs uit 1955-1969 (in de VS) geanalyseerd worden op waarde-inhoud. Opzet, werkwijze en (grafische) verslaglegging corresponderen met die van Rutten, al zijn de inhoudscategorieën en de muzieksoorten anders verdeeld en benoemd.

Ruttens onderzoek levert primair cijfermateriaal op, veel en interessant cijfermateriaal. Verklaringen worden niet of terloops gegeven. De relatie van die cijfers met de werkelijkheid – bijvoorbeeld de werkelijke beleving van normen en waarden door jongeren, de Anglo-Amerikaanse cultivatie van Nederlandse popliefhebbers, het gebruik van anglicismen – die relatie moet in het vervolgonderzoek aan de orde komen. Hetzelfde geldt voor de achter-

gronden van de populariteit van de Anglo-Amerikaanse cultuuruitingen onder jongeren. Antwoorden verwacht Rutten van meer kwalitatief, 'etnografisch' (volkskundig?) onderzoek.

Met dat toekomstperspectief belanden we bij de vraag wat de cultuurhistoricus met deze communicatiewetenschappelijke dissertatie aankan. Ik denk veel. Met behulp van sociaal-wetenschappelijke methoden is hier op intelligente wijze een belangrijke cultuuruiting kwantitatief in kaart gebracht. Er is een hoeveelheid feitenmateriaal op tafel gelegd dat tal van interessante vragen oproept. Ik noemde al het gender-aspect. Daaraan is bijvoorbeeld toe te voegen het aandeel van Nederlandse musici en van de Nederlandse taal. Zoals Rutten de vraag stelt naar het waarom van de Anglo-Amerikanisering – daarmee impliciet een 'inheemse' cultuur als vanzelfsprekend beschouwend –, zo kan men de vraag omdraaien en zoeken naar de overlevingsstrategie van de Nederlandse populaire muziek ten opzichte van het internationale geweld. Ook de rol van de popidolen die Rutten aanstipt, is interessant: in zijn visie zijn zij de ware 'story-tellers' voor de jeugd. In tegenstelling tot film- en tv-acteurs kunnen zij niet van rol veranderen: "ze zijn wat ze zingen". Hier liggen problemen die niet alleen voor de communicatiewetenschapper maar ook voor de cultuurhistoricus van belang zijn.

Rutten heeft een helder boek geschreven, evenwichtig in proporties, recht op het doel af. In beginsel veronderstelt het geen voorkennis op het gebied van de popmuziek en het is ook toegankelijk voor wie niet thuis is in de sociale wetenschappen.– Louis Peter Grijp.

Verhoeven, Gerrit. *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen.* Proefschrift VU Amsterdam. Amsterdam: VU Uitgeverij, 1992. 12 + 383 p., ill.; ISBN 90-5383-089-8.

Tijdens de hoge en late middeleeuwen werden in veel plaatsen die prat gingen op het bezit van een bijzondere relikwief of van een miraculeus heiligenbeeld, 'mirakelboeken' bijgehouden: registers waarin gedurende een reeks van jaren wonderen werden genoteerd die door pelgrims waren gemeld en die (mede) werden toegeschreven aan de mirakelkracht van het heiligdom in de plaats van kwestie. Sinds enkele decennia wordt door volkskundigen en historici de waarde als bron van dergelijke mirakelboeken onderkend. Vooral wanneer de registers voldoende notities bevatten om kwantitatieve analyses mogelijk te maken, kunnen ze veel informatie opleveren over de toenmalige religieuze volkscultuur. Nadat in het buitenland enkele in vergelijkend opzicht interessante studies waren verschenen (met name van R.C. Finucane, T. Head, P.-A. Sigal en A. Vauchez) en hier te lande het klimaat was voorbereid door een fraaie uitgave van de mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch (door H. Hens e.a., 1978) en door de editie van het boek van het Heilig Hout te Dordrecht (door G. Verhoeven, 1985), was het slechts wachten op de eerste monografie over één of meer Nederlandse mirakelboeken. In 1992 verblijdde Gerrit Verhoeven het lezerspubliek met een uitgebreide studie over de maar liefst vier laatmiddeleeuwse mirakelboeken die de stad Delft rijk is, te weten: dat van Maria Jesse (cultus ontstaan in de eerste helft van de veertiende eeuw; in de Oude Kerk), dat van het Heilig Kruis 'mitten hair' (cultus waarschijnlijk ontstaan in het eerste kwart van de vijftiende eeuw; eveneens in de Oude Kerk), dat van Maria van Zeven Smarten (cultus ontstaan in 1503; eveneens in de Oude Kerk) en dat van Onze Lieve Vrouw ter Nood Gods (cultus ontstaan in het laatste kwart van de veertiende eeuw; in de Nieuwe Kerk). Verhoeven hanteert een originele doelstelling die in de hoofdtitel 'Devotie en negotie' duidelijk wordt: niet alleen wil hij zich bezighouden met aspecten van de het toenmalige religieuze leven, maar ook met de onvermijdelijke financiële kant van de zaak, vooral met de belangen die de kerkmeesters van de twee Delftse kerken hadden bij het handhaven en verder stimuleren der plaatselijke culten. De religieuze behoefte bij het volk aan beelden en relieken als object van verering enerzijds en het door de beide kerken georganiseerde aanbod om in deze behoefte te voorzien en tevens de eigen financiële positie te verbeteren anderzijds, vormden een dynamiek die het hoofdthema is van deze studie (p. 2).

Aan de uitwerking van zijn doelstelling besteedt Verhoeven maar liefst tien hoofdstukken. Na drie inleidende hoofdstukken, resp. over het onderwerp en de opzet van de studie (1-6), over Delft en omgeving in de late middeleeuwen (7-20) en over de Delftse parochiekerken (21-38), volgen de hoofdstukken vier tot en met acht, die gewijd zijn aan de culten en hun mirakelboeken. Uit methodische overwegingen neemt de schrijver de mirakelboeken soms als één geheel, omdat ze samen 339 mirakelverhalen bevatten, voldoende voor seriële bewerking. In hoofdstuk vier (39-65) wordt de lezer geïnformeerd over het ontstaan van de verschillende culten en de werkwijze der kerkmeesters om de eenmaal ontstane culten te consolideren. Hoofdstuk vijf (67-96) houdt zich bezig – voor zover lezing van de mirakelboeken dit toelaat – met de (innerlijke) drijfveren van pelgrims om een der Delftse heiligdommen te bezoeken. Er bestonden velerlei redenen en aanleidingen om op bedevaart te gaan, bijvoorbeeld om te danken voor verkregen genezing, om te smeken om genezing te verkrijgen nadat medische hulp te weinig baat had gebracht, om gehoor te geven aan een opdracht die men door middel van een visioen had ontvangen. Verhoeven wijst erop dat de genoteerde wonderen steeds van grote existentiële en/of sociale betekenis waren: dankzij hun uitwerking werden levens gered die noodlottig dreigden te eindigen, of werden pelgrims (of hun familieleden) bevrijd uit een totaal maatschappelijk isolement. In hoofdstuk zes (97-121) wordt een overzicht gegeven van de mogelijke crisissituaties die iemand ertoe konden aanzetten een bedevaart te ondernemen: geestesziekte, (nier)steen, koorts, zweren, blindheid, bezetenheid, verdrinking van een kind, etc. Als enige van de vier culten scheen die van Onze Lieve Vrouw ter Nood Gods te beschikken over een ‘specialisatie’. Naar de Nieuwe Kerk togen relatief veel pelgrims om te smeken om, of te danken voor genezing van kreupelheid en verlamming, of redding van verdrinking (121, vergelijk 131). In hoofdstuk zeven (123-138) maken we nader kennis met het publiek dat door de pelgrims werd gevormd. De meesten onder hen kwamen uit Delft en omgeving, zodat we te maken hebben met een zeer regionaal bedevaartoord. Omdat de adel, clerici en religieuzen weinig voorkwamen onder de pelgrims, typeert Verhoeven (hierbij voortbordurend op een artikel van P. Nissen over het Arnhemse mirakelboek van Sint Eusebius) de bedevaarten naar Delft als een ‘volkszaak’ (130). Ook constateert de schrijver dat onder de pelgrims vrouwen opvallend meer vertegenwoordigd waren dan mannen (136-137). Dit gegeven lijkt overeen te komen met naar de praktijk verwijzende uitspraken van laatmiddeleeuwse auteurs, zoals Jan Brugman, waarin vrouwen naar voren komen als godsdienstiger en deugdzamer wezens dan mannen. In het achtste hoofdstuk (139-155) bespreekt Verhoeven de materiële en/of immateriële tegenprestaties die pelgrims verrichtten of verondersteld werden te verrichten uit dankbaarheid of als smeekhandeling voor bovennatuurlijke bijstand.

Met het negende hoofdstuk (157-184), dat gaat over de inkomsten die de Delftse culten opleverden, komt het einde van wat Verhoeven zich als doel heeft gesteld, in zicht. Ofschoon in dit hoofdstuk voornamelijk geldzaken aan de orde komen, is het bijzonder boeiend. Ondanks het gebrekkige en lacuneuze bronnenbestand, in hoofdzaak kasboeken, slaagt de schrijver erin een door grafieken verduidelijkt overzicht te bieden van de inkomsten en uitgaven die verbonden waren aan de Delftse culten. De ‘harde’ gegevens die zo boven water komen, maken het mogelijk een aantal ferme conclusies te trekken. De ontvangsten die de culten oprachten, bleken een substantiële bijdrage te vormen voor het onderhoud van de twee kerken. Bovendien kunnen pieken en dalen in de inkomsten in verband worden gebracht met gebeurtenissen op parochieniveau. Ten tijde van bouwactiviteiten, wanneer de kerkmeesters voor grote kosten stonden, werd er veel geschonken. Na ca. 1520 dalen de inkomsten, net als het aantal wonderen dat gemeld wordt, dramatisch. Dit verschijnsel is ook in veel andere plaatsen met een vergelijkbare cultus aan te wijzen (zoals in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen, 182). Deze onomkeerbare daling brengt Verhoeven, met enig voorbehoud, in verband met het vroege doordringen van reformatorische ideeën in Delft (183). Niet duidelijk wordt of er in Delft en omgeving tijdens het eerste kwart van de zestiende eeuw ook sprake was van een economische malaise die van invloed kan zijn geweest op de neergang der devoties. De cijfers die Verhoeven op p. 178 voorschotelt, geven wel reden tot zo’n veronderstelling: zo moest in 1494 het Delftse stadsbestuur slechts 11,5% van

de jaarinkomsten besteden aan af te lossen schulden, in 1514 was dit percentage opgelopen tot 81,25%!

In het tiende en laatste hoofdstuk (185-190) worden de vele vragen en antwoorden die in deze studie zijn geformuleerd, nog eens op een rij gezet. Tussen de 'summary' (191-195) en het notenapparaat (311-354; gevolgd door een bibliografie, een lijst van afbeeldingen etc., en een register van personen- en plaatsnamen, 355-383) wordt aan de lezer nog een ruime toegift geboden: een editie van alle 250 overgeleverde wonderverhalen betreffende de mirakelbeelden in de Oude Kerk (197-310). Een deel van deze bronnen kende in de zeventiende eeuw reeds een bewerking door Michiel Vosmeer († 1617), de oudste broer van Sasbout Vosmeer.

Vanwege de vele gepresenteerde gegevens, inzichten en veronderstellingen kan *Devotie en negotie* een rijk boek worden genoemd. De vlotte en verzorgde schrijfstijl zijn een weldaad voor de lezer, al kan deze laatste zich soms een beetje storen aan een zekere luchthartigheid die de schrijver af en toe verraad. Zo kan een uitdrukking als 'hulp van boven' (187) mijns inziens maar beter beperkt blijven tot het vocabulaire van de sportjournalist. Van fundamenteeler bezwaar vind ik de ruime wijze waarop de schrijver de term 'devotie' hanteert. Wat hij onder dit woord verstaat laat zich af en toe wel raden, maar enige precisering was wel op haar plaats geweest, vooral wanneer uitdrukkingen worden gebruikt als 'gewoonweg uit devotie' (123). Dit manco doet echter maar weinig af aan de prestatie die Verhoeven heeft geleverd. Wie zich bezighoudt met de typologie en de bestudering van één enkel bronnengene, kan immers nooit verder komen dan een onvolledige en eenzijdige kijk op het verleden (i.c. de religieuze volkscultuur in de late middeleeuwen). De schrijver is zich van deze beperktheid volkomen bewust, en meet zich nergens preenties aan die hij niet kan waarmaken. De wijze waarop hij, gaande zijn studie, nieuwe vragen opwerpt, beantwoordt, maar soms ook toegeeft niet te kunnen beantwoorden (omdat de bronnen of vergelijking met de wetenschappelijke literatuur dit niet toelaten), getuigt van een solide wetenschappelijke habitus dankzij welke de dynamiek van *Devotie en negotie* van begin tot eind bewaard blijft. – Charles Caspers.

Vernooij, Anton. *Het rooms-katholieke devotielied in Nederland vanaf 1800.* Voorburg: Publivorm, 1990. (Kerkmuziek en liturgie, 4). 170 p., ill., muz.; f37,50; ISBN 90-6495-224-8.

Het rooms-katholieke devotielied betreft in Nederland na 1800 'een niet zeer hoogstaande kunstvorm', aldus de auteur van de eerste monografie over dit onderwerp. 'Er is enige moed voor nodig om op ontdekkingsstocht te gaan in de wetenschap, dat je hoogstwaarschijnlijk geen edelstenen of ook maar half-edelstenen zult vinden', meent ook de redactieraad van de reeks waarin Vernooij zijn bevindingen publiceert, een reeks onder auspiciën van het Nederlands Instituut voor Kerkmuziek. Inderdaad is het in kringen van kerkmusici en musicologen iets bijzonders wanneer men zich verdiept in een genre dat geringe artistieke kwaliteiten heet te hebben. Vernooij probeert daarbij het devotielied niet mooier te maken dan het is; integendeel, vele specimina worden 'niet goed' bevonden.

Des te meer lof verdient de auteur voor zijn onderneming, want hij heeft wel degelijk een buitengewoon interessant stukje volkscultuur in kaart gebracht. Wat de gewone gelovige graag zong, staat sedert mensenheugenis haaks op wat de rooms-katholieke kerk en de officiële kerkmuziek voor ogen hadden. Dat maakt deze uitingen van muzikale volkswil natuurlijk des te spannender. Vernooij staat dan ook terecht langdurig stil bij muzikaal-devote praktijken uit het verleden en bij de controverses die deze hebben omgeven. Bijzonder positief te waarderen is dat het niet alleen bij deze functionele en kerkhistorische benadering blijft, maar dat de auteur ook in staat is een en ander aan de hand van de liederen zelf toe te lichten. De voorbeelden die, veelal in facsimile, zijn toegevoegd, zeggen zoals dat heet meer dan duizend woorden – ze werken inderdaad als plaatjes.

Devotieliederen, definieert Vernooij, zijn liederen waarin de vrome ziel zich tot een heilig persoon of een heilig doel richt, bijvoorbeeld Christus, een heilige, het mysterie van

het geloof, en vooral Maria en kerstmis. Ze functioneren paraliturgisch, dat wil zeggen, ze worden gezongen voor en na de dienst en soms zelfs tijdens de dienst, zonder daarin echter een liturgische rol te spelen; verder tijdens processies, bedevaarten en bijeenkomsten van broederschappen en congregaties, en ook veel in de huisgezinnen. In feite bloeide het devotielied dankzij het officiële gregoriaans, waarin de gewone gelovige weinig van zijn of haar persoonlijke vroomheid kwijt kon.

Vernooij hangt zijn beschouwing op aan een beperkt aantal bundels, die als exemplarisch kunnen worden beschouwd voor de algehele ontwikkeling. Hij begint met het *Evangelische visnet*, voor het eerst gedrukt in 1676 maar gedurende de gehele 18e eeuw en zelfs nog in het begin van de negentiende eeuw gebruikt. De bundel, door de auteur gekwalificeerd als 'saai en moraliserend', een 'hol geraamte', waarin het oude lied 'zeer verminkt' is, dient vooral als reliëf voor de eerste negentiende-eeuwse bundel, de *Verzameling van Oude en Nieuwe Gezangen* (1799). Hierin worden tal van oude gezangen aan de eisen van de tijd aangepast en ontdaan van verbasteringen, stopwoorden en 'verminkte' melodieën.

In een vergelijking van een van de liederen, het paaslied 'Glorierijke dag', laat Vernooij iets blijken van zijn eigen opvattingen inzake devotielieder. Hij acht de aanpassingen in de *Verzameling* geen verbeteringen. Integendeel, vergeleken met een zestiende-eeuwse versie hebben de negentiende-eeuwse een 'lompe, melodisch afgeknotte wijs'. Blijkbaar hanteert Vernooij het ideaal van het 'middeleeuwse volkslied', door hem ergens 'idyllisch' genoemd – een statisch ideaal dat volksliedonderzoekers als Pollmann tot in de jaren '50 propageerden, maar dat inmiddels toch echt heeft afgedaan als ijkpunt voor kwaliteit, zo zulk ijkten al een zinnige activiteit is. Bovendien lijkt me Vernooijs stijkennis van het zestiende-eeuwse lied niet erg diep te gaan. Eigenlijk alle kenmerken die hij als latere verdorvenheden noemt – trocheïsch ritme, modulatie naar de dominant, binnenrijm – komen ook al in de zestiende eeuw voor, niet alleen in het algemeen, maar ook bij andere, contemporaine, versies van dit lied. Ik heb me er juist over verbaasd dat een melodie die al sedert 1546 is gedocumenteerd, ruim drie eeuwen later op essentiële punten onveranderd bewaard gebleven is!

Het gedeelte over de negentiende-eeuwse zangpraktijk is, ook voor niet-ingewijden, om te smullen. Zoals zo vaak is hier veel af te leiden uit de officiële verboden van bepaalde praktijken, dan wel van schoorvoetende toestemming die wordt verleend. Deze wijzen onveranderlijk op een bestaande praktijk. Zo worden in 1870 Nederlandstalige liederen onder de zogenoemde stille mis – een mis zonder gregoriaanse zang – toegestaan, mits het geen liturgische teksten betref; en in 1898 werden officieel liederen in de volkstaal toegestaan tijdens processies, eventueel begeleid door fanfares. Ook werd er van hogerhand op aangedrongen dat er geen wereldlijke melodieën werden gebruikt voor devoot gezang na de godsdienstoefening – overigens nog niets vergeleken met het gebruik om liturgische, Latijnse teksten op populaire operamelodieën te zingen! Gregoriaans werd nauwelijks door de gemeenteleden meegezongen, in tegenstelling tot enkele Latijnse elevatiegezangen. Vernooij geeft een fraai voorbeeld van zo'n neo-gregoriaanse *Triumphacantio*, dat reeds op papier tot meebrullen noodt.

Uit de verboden valt ook op te maken dat tijdens langdurige communie-uitreikingen devote liederen werden aangeheven. Interessanter nog zijn Nederlandstalige interpolaties in Latijnse gezangen als Maria-litanieën, die herinneren aan middeleeuwse tropen. Verder gaat Vernooij in op de praktijk van het discanteren, ook wel seconderen genoemd, waarbij een tweede stem spontaan werd geïmproviseerd: tertsen- en sexten-zaligheid ofwel keukenmeidenparallellell in het jargon der kerkmusici. Overigens worden de Nederlandstalige gezangen tijdens en rond de diensten in de eerste plaats gezongen door het koor en minder vaak door de gemeenteleden.

Vernooij verklaart het minimale zingen van de gemeente bij de eredienst uit een algehele passiviteit van de negentiende-eeuwse gelovige ten aanzien van de liturgie. Dat hier de volksaard meespeelde, zoals de auteur suggereert, lijkt me sterk – in andere Nederlandse geloofsrichtingen werd er immers luidkeels door de gemeenteleden gezongen. Wel is het duidelijk dat men tijdens de dienst passief geroerd wenste te worden. De kerkmusicus Wel-

lens (1851) beschrijft het orgelspel tijdens de dienst als ware het een concert. Na het *Sanctus* bijvoorbeeld maakt het orgel een decrescendo, zwijgt en slaat een 'donderslag of een kanonschot' aan wanneer de hostie wordt opgeheven. De bedoeling is dat de mensen de rillingen over het lijf lopen.

Het devote lied werd verder gezongen op bijeenkomsten van congregaties en broederschappen, die in de negentiende eeuw een grote opleving doormaakten. Hetzelfde geldt voor processies en bedevaarten, vooral die naar Kevelaer. Al sedert de zeventiende eeuw werden hiervoor speciale zangbundels uitgegeven, en meer en meer krijgt elke plaats van waaruit wordt gepelgrimeerd, zijn eigen bundel. Een fraaie illustratie van de gang van zaken bij zo'n bedevaart en de plaats van de zang daarin is het programma van de 'Haarlemse processie' naar Kevelaer, dat Vernooij citeert. Anno 1890 ging dat per trein. 'Het is volstrekt verboden aan de stations waar de trein stilstaat, te zingen of overluid te bidden', luidt een van de regels. De liederen liggen vast als in een dienstregeling. Tussen Amsterdam en Utrecht bidt men een rozenhoedje voor een gelukkige reis en zingt daarna lied 1, 'Maria, toevlucht in alle nood'. Enzovoorts, tot en met lied 36 bij thuiskomst in Haarlem.

Een volksliedkundige verrassing bleek het beroemde Kevelaerlied 'Adjeu, Adjeu, wy scheidt', uit 1655, dat in de negentiende eeuw per plaats werd aangepast. De melodie lijkt sprekend op het Wilhelmus, constateert Vernooij. Sterker nog, de melodie *is* die van het Wilhelmus, of liever gezegd het is een volle neef van die van het Wilhelmus, uit dezelfde contrafactfamilie. Weer zo'n wonder dat het lied tot omstreeks de laatste eeuwwisseling werd gezongen, nog steeds met een herkenbare melodie, die er dan al zo'n 350 jaar heeft opzitten!

Vanaf het tweede deel, dat wil zeggen na 1875, gaat Vernooij minder in op dergelijke praktijken en meer op het wel en wee bij de totstandkoming van diverse bundels. Een centrale plaats neemt Frans Eppink in, de samensteller van de bundels *Het gulden Wierookvat* (1896) en *Cantemus*. Dat hoeft ons niet te verbazen, want het instituut waaraan Vernooij is verbonden en onder welks auspiciën zijn studie verschijnt, werd gesticht en gedurende lange tijd gefinancierd uit de revenuen van datzelfde *Wierookvat*! Dit verhindert Vernooij niet de feiten van Eppinks werk aan te wijzen, al bekent hij tijdens de studie 'een onverklaarbare sympathie' voor deze kerkmuzikale doordrammer te hebben opgevat. Eppinks bundel moet worden gezien tegen het licht van de katholieke emancipatie en het kerkmuzikaal reveil uit Regensburg, waarbij werd teruggegrepen naar zestiende-eeuwse modellen. Eppink sloeg even aan, maar werd spoedig ingehaald, ter linkerzijde door het *Psalterke* van de componist Adrianus Hamers (1912), die een voorkeur koesterde voor 'soetelycke' liederen in de volkstoont (205.000 exemplaren), en ter rechterzijde door bundels als *Sursum Corda* (1915), die terugkeerden naar de knusheid van de romantiek. Vernooij ontbindt een en ander in twee factoren: enerzijds liederen bewerkt door deskundige musici (Eppink, Hamers), die onder invloed van de Liturgische Beweging de gelovigen weer rond de liturgie probeerden te verzamelen; anderzijds liederen verzameld door pastores, die weliswaar theoretisch en artistiek minder 'goed' waren maar beter aansloten bij de volkse devotie. Een en ander wordt behalve in de stijl van de liederen ook weerspiegeld in de repertoirekeus, die meer op hetzij de liturgie hetzij de devotie is gericht.

Het laatste deel van het boek is gewijd aan het geharrewar binnen een veelheid van commissies die zich inspanden voor diverse algemene bundels. De eerste daarvan, de *Canon of Eenheidsbundel voor kerkelijke liederen* (1935) kon pas tot stand komen na de dood van Eppink, die consequent zijn eigen bundels naar voren bleef schuiven. Later volgden de *Parochiebundels* van 1943 en 1962, in beginsel bedoeld om de gelovigen meer bij de liturgie te betrekken. Daarbij wordt ruim aandacht besteed aan een kwestie die de ultieme bedreiging vormt van het devotielied, namelijk de invoering van Nederlandstalige liturgische gezangen, zoals in de bundel *Gemeenschapsmis* (1958).

Bezien we het geheel van Vernooijs werkstuk, dan ligt er een beknopt, kleurrijk en vlot geschreven overzicht voor ons van het voordien vrijwel onontgonnen terrein van de muzikale devotie. Er kleven ook wel enkele bezwaren aan, zoals de niet altijd evenwichtige compositie, de soms wat wonderlijke indeling van de stof en het ontbreken van een register.

De kwaliteitsoordelen, gebaseerd op een nergens geëxpliciteerde norm, hadden wat mij betreft achterwege mogen blijven – anderzijds is betrokkenheid van een auteur ook wat waard. Deze bedenkingen vallen overigens in het niet bij de verdiensten van het boekje. – Louis Peter Grijp.

Waardt, Hans de. *Toverij en samenleving. Holland 1500-1800.* Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks, 1991. (Hollandse Historische Reeks, 15). 352 p., 8 tab., 1 fig., 8 ill.; f70,-; ISBN 90-72627-07-5.

Deze studie, waarop De Waardt in 1991 in Rotterdam promoveerde, gaat over het geloof in toverij in het historische gewest Holland (Noord- en Zuid-Holland, Vlieland, Terschelling, Urk, Noord-Schokland, het Land van Heusden en Altena en de Langstraat). Centraal staan de beschuldigingen van toverij, aangezien deze konden leiden tot juridische procedures die schriftelijk werden vastgelegd en dus een fraaie bron voor historisch onderzoek vormen. Dit leidde in het verleden tot een fixatie op de heksenprocessen, die De Waardt, zoals de titel van zijn boek al aangeeft, juist wil vermijden. Daarom bestudeert hij ook de toverij-beschuldigingen die niet tot strafprocessen leidden, alsmede de opvattingen over toverij onder bestuurders, theologen, juristen, medici en minder elite groepen van de Hollandse bevolking.

Het toverijgeloof heeft in Holland in de zestiende eeuw enkele tientallen mensen het leven gekost. Het eerst aantoonbare slachtoffer viel in 1537 te Beverwijk, het laatste in 1610 in Gorinchem. Vergeleken met de ons omringende landen kwam de toverijvervolgning laat op gang, hield vroeg op en veroorzaakte weinig slachtoffers. De andere gewesten van de Republiek vertonen hetzelfde beeld. Dit vraagt om een verklaring en de auteur is die uitdaging niet uit de weg gegaan.

Een belangrijk deel van het boek is gewijd aan de beschrijving van de toverij-beschuldigingen en de daarop volgende juridische procedures. Deze biedt een gedetailleerd inzicht in de praktische gang van zaken: de positie en de faam van de verdachten in de gemeenschap, de conflicten tussen verdachten en hun beschuldigers, de inspanningen van de schout om het bewijs van toverij juridisch rond te krijgen, de moeilijkheden om een goede beul te vinden om de verdachten (meestal vrouwen) effectief lichamelijk en geestelijk te folteren, de pogingen van de verdachten en hun familieleden om hun onschuld te bewijzen en de tegen hen gestarte procedure te stoppen enz. Men zou wensen dat dergelijke stukken eens integraal werden gepubliceerd.

De processen tegen toverij konden pas effectief gevoerd worden nadat zich, vooral op juridisch terrein, een aantal veranderingen had voltrokken. De Waardt wijst hierbij op de invloed van de Saksenspiegel, een handboek voor rechters dat in Holland voor het eerst in 1479 werd gedrukt en waarin toverij als een misdaad wordt bestempeld die met de vuurdood moet worden bestraft. Ook won de opvatting dat toverij een soort duivelverering en afval van het geloof was, geleidelijk terrein. Verder spelen de grotere activiteit van de overheid bij het opsporen van delicten en de toepassing van nieuwe foltertechnieken in die periode een belangrijke rol. Het alleen maar toepassen van bruto geweld scheen onvoldoende resultaat op te leveren: beter voldeden de nieuwe technieken van slaapdeprivatie en volledig kaalscheren.

Als oorzaken van de opkomst van de toverijvervolgning in Holland verwerpt De Waardt een aantal theorieën die mogelijk voor andere landen wel een zekere geldigheid hebben zoals de centralisering van het staatsgezag, een groeiende vrouwenhaat, de opkomst van het kapitalisme. Wel ziet hij een duidelijke correlatie met tijdelijk verslechterende economische omstandigheden. De in Holland gevoerde processen vertonen namelijk bepaalde pieken in de frequentie rond 1540, 1564 en tussen 1585 en 1593 en die komen precies overeen met de perioden van plotselinge economische teruggang in handel en scheepvaart. In deze perioden worden vrouwen in plaatsen die van de scheepvaart afhankelijk zijn, herhaaldelijk er van beschuldigd schepen te hebben laten vergaan.

Na de vrijspraak van twee van toverij beschuldigde vrouwen door de Hoge Raad in 1593 werd het juridisch praktisch onmogelijk om mensen wegens toverij ter dood te brengen. Ook dit einde van de toverijvervolgingen brengt De Waardt in verband met de economische ontwikkelingen in Holland. Tegen het einde van de zestiende eeuw begint de langdurige, unieke expansie van de Hollandse economie die uiteraard op tal van terreinen van het sociale en culturele leven een enorme invloed uitoefent: veel immigranten, een grotere sociale mobiliteit, een hoger levenspeil, de opkomst van nieuwe natuurwetenschappelijke technieken waaronder de opkomst van de rekenkunde enz. De vermindering van levensbedreigende tegenslagen en de groeiende acceptatie van een mathematisch begrip van causaliteit leiden volgens De Waardt tot een duidelijke verzwakking van het toverijgeloof: “de rol van bovennatuurlijke krachten moet voor zowel de ondernemers als veel werknemers in deze situatie steeds minder belangrijk zijn geworden” (p. 207). Het verhaal van De Waardt over de Hollandse hoogconjunctuur leidt tot hier niet tot een bewijs van een afname van het toverijgeloof, maar slechts tot een veronderstelling, waartegen ik op zich zelf geen enkel bezwaar heb.

Wel heb ik problemen met de in mijn ogen lichtvaardige wijze waarop de auteur op deze veronderstelling zijn betoog verder ontwikkelt, met name waar het gaat om de ontwikkeling van de denkbeelden over toverij onder het niet-geletterde deel van de Hollandse bevolking. Toverij zou ook bij deze bevolkingsgroep na ongeveer 1550 snel aan belang hebben ingeboet: “Van een tegenstelling tussen een cultuur van de elite en een cultuur van het volk blijkt in Holland in dit opzicht weinig” (209). Deze royale uitspraak lijkt mij echter niet houdbaar als ik kijk naar de latere voorbeelden van de soms gewelddadige uitingen van toverijgeloof die in het direct hierop volgende hoofdstuk ‘Het toverijgeloof in crisis’ gepresenteerd worden. Deze voorbeelden, die voornamelijk betrekking hebben op de zeventiende eeuw laten op z’n minst telkens tegenstellingen zien tussen de opvattingen over toverij onder het volk en die onder de elite. De vraag is in hoeverre we hier met het topje van een ijsberg te maken hebben. Ook de bewijzen of aanwijzingen voor de afname van het toverijgeloof die De Waardt in dit hoofdstuk tracht te construeren overtuigen mij niet. Zo constateert hij dat de kookproef waarbij een zwarte kip of andere vogel wordt gekookt met het doel de heks te dwingen zich bekend te maken, rond 1650 enkele malen wordt vermeld, maar daarna niet meer. Hieruit concludeert hij dat deze volgens hem nieuwe, geïmporteerde techniek weinig succes heeft gehad: “een aanwijzing dat het toverijgeloof in de zeventiende eeuw verzwakte” (216). Ik denk in de eerste plaats dat we voorzichtig moeten zijn, de afwezigheid van de kookproef in officiële bescheiden van overheden direct als een aanwijzing voor de afname van het toverijgeloof onder de ongeletterde delen van de bevolking te beschouwen. Er zou mijns inziens zeker ook rekening mee moeten worden gehouden dat het gewone volk juist door de afwijzende houding van de bestuurlijke elite niet gestimuleerd werd om verdenkingen van toverij naar de overheid door te spelen, maar integendeel deze intern af te handelen. Daar komt bij dat de kookproef in Holland en in andere delen van het land ook in later eeuwen in volksverhalen nog als een werkelijk voorkomende vorm van toverijgeloof vermeld wordt. Zo bevat het in de jaren '60 van deze eeuw door Henk Kooijman in o.a. *Zuid-Holland opgetekende sagenmateriaal zeven verhalen over de kookproef (Nederlandse volksverhalen II, 1988)*. Ik beseft dat het proefschrift van De Waardt niet verder gaat dan 1800, maar vind dat latere gegevens die haaks schijnen te staan op zijn interpretaties, toch op z’n minst vermelding verdienen.

Dit geldt ook voor twee andere volksgeloof- en volksverhaalmotieven: de terugkerende dode en het spook. De auteur meent op basis van wel heel weinig gegevens een proces van depersonalisatie van spoken waar te nemen. Hij neemt daarbij aan dat aanvankelijk spoken steeds als terugkerende doden werden opgevat en dat dit geloof na 1600 “vrijwel geheel” verdween: de geesten en spoken zouden na 1600 snel anoniem zijn geworden. Hij beschouwt ook dit als een aanwijzing voor de verzwakking van “het magische wereldbeeld in de loop van de eerste decennia van de zeventiende eeuw”.

Ik vind ook deze conclusie uiterst voorbarig. In de eerste plaats baseert hij dit proces van depersonalisatie van spoken op slechts één enkel Nederlands voorbeeld. De conclusie is naar

mijn indruk vooral getrokken op basis van enkele buitenlandse studies. Verder moet evenals bij de kookproef gewezen worden op twintigste-eeuws sagenmateriaal uit Holland (*Nederlandse volksverhalen II*) waarin spoken als de zielen van terugkerende doden worden beschouwd. Daarnaast komen in dit materiaal ook anonieme geesten en spoken voor. Het een hoeft het ander misschien wel niet uit te sluiten.

De Waardt gaat op deze plekken naar mijn smaak dus wat te snel door de bocht. De sterke kant van het boek ligt duidelijk niet in de ontwikkeling van het toverijgeloof onder de lagere sociale groepen, maar eerder in de presentatie van het schriftelijke toverijvertoog onder de geleerden. – Ton Dekker.

Watt, Tessa. *Cheap print and popular piety 1550-1640.* Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1991. xix + 385 p., 50 ill., graf., muz.; £35,-; ISBN 0-521-38255-6.

Onderzoek naar populair drukwerk in het vroegmoderne Engeland steunt op vier bibliografische en archivalische pijlers. In de eerste plaats beschikken Engelse onderzoekers over een aantal speciale collecties van dit drukwerk, dankzij zeventiende-eeuwse verzamelaars als Samuel Pepys en Anthony à Wood. Verder is er het rijke archief van de 'Stationers Company', een overkoepelende organisatie van boekdrukkers en -verkopers in Londen, die onder toezicht van de overheid stond. De geautomatiseerde STC (Short-Title Catalogue) biedt vervolgens de mogelijkheid om snel fondsreconstructies en genre-onderzoek te doen. En ten slotte zijn er goede studies beschikbaar over de Engelse marskramer.

Het in 1981 te Cambridge verschenen werk van Margaret Spufford, *Small books and pleasant histories*, steunde voor een belangrijk deel op deze pijlers. Tessa Watt, een leerlinge van Spufford, gebruikte deze bronnen ook voor haar onlangs verschenen boek *Cheap print and popular piety*. In sommige opzichten is haar studie dan ook een aanvulling op die van Spufford. Door het perspectief dat Watt gekozen heeft is het evenwel een heel ander boek geworden. Waar Spufford zich voornamelijk richt op de tweede helft van de zeventiende eeuw en alle populaire genres onderzoekt, kiest Watt voor een vroegere periode en voor godsdienstig getinte 'chapbooks' en 'broadside ballads', de twee voornaamste categorieën populair drukwerk in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Engeland.

Het doel van haar boek is tweeledig. Aan de ene kant wil Watt inzicht geven in de geschiedenis van uitgave en verspreiding van populair drukwerk in de periode 1550-1640. Aan de andere kant wil ze de invloed van het protestantisme en de drukpers op de traditionele cultuur onderzoeken.

Niet als Spufford gaat Tessa Watt ervan uit dat populair drukwerk, mits geplaatst in zijn culturele context, is bron voor de cultuur van 'het gewone volk' gebruikt kan worden. Voorwaarde is dat we kennis moeten hebben van "the ways in which print interacted with other forms of communication" (p. 4). Met deze andere vormen doelt ze op mondelinge en visuele (ook niet-gedrukte) vormen van cultuuroverdracht.

Omdat Watt zich op een zo breed mogelijk zestiende- en zeventiende-eeuws publiek wilde richten heeft ze als voornaamste onderzoeksobject gekozen voor enkelzijdig gedrukte 'broadsides' (planodrukken): de goedkoopste vorm van drukwerk in de door haar onderzochte periode. Bovendien werden veel 'broadside ballads' gezongen door de marskramers die ze rondventten en door de kopers zelf. Het publiek strekte zich dus ook uit tot de niet-geletterde toehoorders. De categorie 'cheap godly print' waarop Watt haar onderzoek gebaseerd heeft, bevat geen drukwerk over strikt kerkelijke zaken. Het gaat om boekjes die gekocht werden voor ontspanning en om behoeften te bevredigen die niet expliciet religieus waren.

De drie delen waaruit het boek bestaat behandelen ieder een verschillend genre: de 'broadside ballad', de 'broadside picture' en het 'chapbook'.

In deel I belicht Watt de wijze waarop de gedrukte 'broadside ballad' de bestaande orale cultuur van het gezongen lied infiltreerde. De 'broadside ballad' werd voor een deel opgenomen in het mondelinge repertoire. De niet gedrukte liedjes ondergingen echter ook inhoudelijke veranderingen door de verschijning van de gedrukte teksten. Een voorbeeld is de toene-

mende nadruk op feiten, data en plaatsen die ook te vinden waren in de gedrukte liedjes. Omgekeerd kon er ook sprake zijn van invloed van de orale cultuur op de gedrukte 'ballad'. Elke zanger die het lied van papier zong gaf zijn persoonlijke vertolking.

Voor de periode vanaf omstreeks 1580 constateert Watt een afnemende invloed van de hervormers op de 'broadsides' die tot dan toe gekleurd werden door de protestantse boodschap. Een van de oorzaken zou een toenemende scheiding tussen de zuiver godsdienstige en de niet zuiver godsdienstige media zijn.

Vanaf het eind van de zestiende eeuw werd de productie en verspreiding van 'broadsides' beter georganiseerd en werd de markt vergroot. De veranderingen in de inhoud van het genre meet Watt af aan de heruitgaven van zestiende-eeuwse 'ballads' die vanaf 1630 verschijnen. Ze concludeert dat de nieuwe protestantse cultuur in de inhoud is doorgedrongen, zonder dat de katholieke traditie helemaal is verdwenen. Voorreformatische thema's als de onbevleete ontvangenis en de dood en verrijzenis van Christus nemen nog steeds een belangrijke plaats in. Tegelijkertijd zien we in de inhoud een uitgesproken protestants thema verschijnen: berouw en verlossing door het geloof. Bovendien ontbreken in de teksten de heiligen en wordt hun plaats ingenomen door protestantse martelaren.

De ontwikkeling van de 'broadsides' staat centraal in deel II van het boek. Watt bekritiseert in een hoofdstuk een these uit het boek van Patrick Collinson, *The birthpangs of Protestant England. Religious and cultural change in the sixteenth and seventeenth centuries* (1988). Collinson spreekt over een protestantse 'iconophobia' die vanaf 1580 het gebruik van afbeeldingen sterk aan banden heeft gelegd. Watt hanteert een veel ruimere interpretatie van het begrip 'afbeelding' dan Collinson. Niet alleen afbeeldingen in religieus drukwerk, ook afbeeldingen in drukwerk met een andere functie en zelfs muurschilderingen en wandkleden spelen een rol in de visualisering van het geloof. Ze signaleert geen verdwijning van afbeeldingen, maar een aanpassing aan protestantse normen. 'Visuele communicatie' blijft een belangrijke rol spelen in de protestantse cultuur.

In een ander hoofdstuk in deel II gaat de auteur dieper in op de picturale thema's die ze heeft aangetroffen in 'broadsides pictures', ontleend aan het Oude Testament en de Apocalyps, en legt ze verbanden met de ontwikkeling van voorstellingen op muurschilderingen en wandkleden. Verder wijdt ze nog een hoofdstuk aan 'godly tables', een genre waarbij in schematische vorm afbeelding en tekst een even prominente rol spelen. Het gaat hier om de enige categorie drukwerk waar overdracht van protestantse doctrines vooropstaat. Predikanten maakten gebruik van de populariteit van het gedrukte medium om het volk te stichten.

In deel III verlaat Watt de planodrukken en introduceert ze boekjes als object: de 'chapbooks', een genre vergelijkbaar met onze volksromans. Vooral het 'chapbook' als drager van evangelische boodschappen interesseert haar. Vanaf de jaren '20 van de zeventiende eeuw begint de productie van 'penny godlies', 'chapbooks' met een religieus karakter, die van de 'godly ballads' te overvleugelen. Het publiek blijft hetzelfde. Voor het eerst werd de protestantse boodschap verpakt in een geheel literaire vorm. De banden met de orale cultuur werden losgelaten.

Watt besluit het boek met de conclusie dat de relatie tussen het protestantisme en de voorreformatische cultuur niet alleen gekenmerkt werd door conflict en verdringing, maar ook door consensus en geleidelijke integratie. Van scherpe tegenstellingen en waterscheidingen, als de 'iconophobia' van 1580, is geen sprake. 'Godly ballads', 'broadsides' en 'chapbooks' hebben in deze ontwikkeling een belangrijke rol gespeeld: "They are the products of a dialogue between Protestant norms and traditional practices; between a centralized press and localized experience; between authors and consumers, through the profit-conscious publisher as middleman" (327).

Watt heeft in haar studie boekhistorisch onderzoek op een boeiende manier geïntegreerd met onderzoek naar de inhoud van populair drukwerk. Ze weet de samenhang tussen de protestantse signatuur van populair drukwerk en de strategieën van uitgevers aannemelijk te maken. Door de interferentie van leescultuur, orale cultuur en visuele cultuur als uitgangspunt te nemen opent zij de ogen voor nieuwe vormen van overdracht van het gedrukte woord, die het potentiële publiek aanzienlijk hebben vergroot.

Bij het geven van een nadere omschrijving van het werkelijke publiek blijft Watt echter vaak steken in vage omschrijvingen als “a wide public” (82) of “the good household” (225). Waar de omschrijving wel preciezer is, berust haar betoog veelal op speculatie en niet op bronnenmateriaal. Zo omschrijft ze het publiek voor ‘godly tables’ als “educated, pious householders” (253) zonder te zeggen hoe ze aan dat gegeven komt.

Het is in dit verband een raadsel waarom Watt pas in hoofdstuk 7 dieper ingaat op fundamentele zaken als de mate van geletterdheid en de lonen van het potentiële publiek, en waarom ze eerst hier een definitie geeft van de centrale begrippen ‘cheap’ en ‘popular’. Evenals de in dit hoofdstuk behandelde prijzen van het drukwerk en de uitvoerige beschrijving van de distributie (de rol van marskramer) zouden deze onderwerpen veel eerder in het boek behandeld moeten zijn.

Vooral in deel II over de ‘broadside pictures’ hanteert Watt een aantal interessante, nieuwe benaderingen van onderzoek naar populair drukwerk. Door uit te gaan van een ruime definitie van het begrip visuele cultuur worden onvermoede relaties tussen gedrukte illustraties en andere afbeeldingen zoals muurschilderingen en wandkleden zichtbaar. Ook besteedt Watt terecht aandacht aan verschillende vormen van gebruik of toeëigening van populair drukwerk. Ze treedt daarmee in de voetsporen van Roger Chartier, die dit vergeten gebied van de boekgeschiedenis onder de aandacht heeft gebracht in studies als *Les usages de l'imprimé (XVe-XIXe siècle)* (Parijs 1987). In hoofdstuk 6 gaat ze bijvoorbeeld in op diverse vormen van toeëigening van de ‘godly tables’ als raadplegen, memoriseren en voordragen.

Watt heeft aangetoond hoe onderzoek naar populair drukwerk van dienst kan zijn bij het beantwoorden van mentaliteitshistorische vragen. Zij heeft dit, ondanks de grote archivalische en bibliografische problemen waarmee ze geconfronteerd werd, op overtuigende wijze gedaan. Op basis van populair drukwerk als voornaamste bron komt Watt tot de conclusie is dat de overgang van katholicisme naar protestantisme in de periode 1550-1640 geleidelijk verliep en niet absoluut was. Het feit dat ze niet nader kan omschrijven op welk deel van de Engelse bevolking deze bewering betrekking heeft, toont de zwakke plek van dit type onderzoek.

We beschikken in Nederland voor de zestiende en zeventiende eeuw niet over een archief als dat van de Stationers Company of verzamelingen als die van Pepys en Wood. De Nederlandse marskramer is tot op heden nog geen onderwerp geweest van een uitgebreide studie. Daarmee is niet gezegd dat de mogelijkheden voor een studie als die van Tessa Watt ontbreken. In de eerste plaats vordert de Nederlandse STCN (Short-Title Catalogue Netherlands) gestaag. Naast de Koninklijke Bibliotheek is nu ook de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam voor de periode 1540-1700 geheel verwerkt. De 40.000 titels in deze database bieden voldoende mogelijkheden om een genrestudie op te zetten. In de tweede plaats beschikken we over rijke pamflettenverzamelingen die equivalenten van de Engelse ‘broadsides’ bevatten. Vervolgens zou systematisch onderzoek naar herdrukken van goedkope boekjes en pamfletten informatie kunnen verschaffen over de mate van populariteit en over inhoudelijke verschuivingen op lange termijn. Verder is boekhistorisch onderzoek naar productie, verspreiding en consumptie van (populair) drukwerk in volle gang. Kortom: aan onderzoeksvoorwaarden om populair drukwerk als historische bron te benutten is in Nederland inmiddels ruimschoots voldaan. – Jeroen Salman, RU Leiden.

Wie wil d'r mee naar Oost-Indië varen. Liedjes uit de Compagniestijd. Samenst. Bert Paasman. Amsterdam: Querido, 1991. (Griffioenreeks). 184 p., ill.; f11,-; ISBN 90-214-0572-5.

In vijftig liedjes uit de zeventiende en achttiende eeuw trekt het lief en leed van de Oost-Indiëvaarder aan ons voorbij. ‘Wie wil d'r mee naar Oost-Indië varen’ is de aanhef van een lied waarin een zanger die op het punt staat te vertrekken de meisjes uitnodigt mee te varen. Een vergeefse bede uiteraard, op een paar gevallen van ‘meisjes loos’ na, waarover ook liedjes zijn opgenomen. Eentje kwam niet verder dan Texel. Helaas, verzucht de dichter; van hem hadden er wel vijftig mee gemogen.

Vrouwen vormen het allesoverheersende thema in dit bundeltje. Zeelui nemen weliswaar roerend afscheid van hun meisjes en vrouwen in het vaderland, maar in de Oost staan hun weer nieuwe vrouwen te wachten. Het zijn de mestiesjes, over wier gulle sexuele gewoonten de meest wilde verhalen de ronde doen. In verscheidene liederen vertelt de zanger van een ontmoeting met zo'n half-inlandse, bij voorkeur even buiten Batavia, op weg naar Jakarta. Ze gaan makkelijk uit de kleren, liefst in een luxe omgeving, omringd door slaven, en soms geven ze nog geld toe ook. Na enkele jaren van hun gezelschap te hebben genoten, keren de Hollanders de mestiezen de rug toe. De bewoordingen die daarbij worden gekozen, zijn weinig verheffend, althans in de liedjes. De vrouwen worden nu plotseling uitgemaakt voor Chamsgebroed, hoeren, beesten of zwart geil vee. 'Uw krokodilsgezicht kan nooit be- lezen/ Mijn vaderlandse ziel', heet het cru in een afscheidslied van Batavia, uit *De nieuwe Klein Jan* (ca. 1740).

Door liederen over het (liefdes)leven in de Oost op te nemen verlaat Bert Paasman de geëigende paden van het zeemanslied. Het aardige van dit boekje is dat de liederen de gehele cyclus van de Oostindiëvaart illustreren. Cyclus inderdaad, want Paasman gaat ervan uit – en de liederen bevestigen het – dat zeelui die na een aantal jaren uit Indië terugkeerden, na verloop van tijd toch weer aanmonsterden voor een nieuwe reis, de enorme risico's ten spijt. 'Heren van zes weken' zijn het, volgens het meermalen geciteerde gezegde. Bij thuiskomst wordt de gage er binnen afzienbare tijd doorgedraaid. Een legertje vrouwen komt daartoe in actie wanneer het retourschip binnenloopt. Pas dan maar op, boerenjongens, dat je je meisje niet kwijt raakt, zo wordt in een van de liedjes gewaarschuwd.

Ook over de vaart zelf vertellen de liedjes het nodige, zij het uiteraard meer over bijzondere dan dagelijkse gebeurtenissen. Scheepsrampen, aanvallen van zeerovers en muiterij zijn geliefde thema's. Ontroerend is het lied over een gevaarlijk treffen met 'Turken' (Noord-afrikaanse kapers), vooral wanneer in de laatste strofe blijkt dat de auteur het lied zwaar gewond in zijn kooi heeft geschreven. Er is weinig reden aan de authenticiteit van zo'n bewering te twijfelen: veel liederen zijn immers geschreven door zeelui zelf, zoals ene Jacob, konstabelsjongen, die een afscheidslied rymde bij het vertrek van de Maria Adriana uit Rotterdam (1737) en daarin de halve bemanning aan ons voorstelt.

Al met al krijgt de Oostindische cyclus schitterend gestalte in liedjes over de werving, het afscheid, de heenreis inclusief de tussenstop aan de Kaap, de aankomst in Batavia, het verblijf in de Oost, het afzweren van de vrouwen aldaar, de terugreis, het potverteren na aankomst, en dan weer fase 1, de aanmonsting voor de volgende reis naar het 'Apenland'.

In zijn beknopte nawoord kent Paasman aan de liedjes een informierend en opiniërende functie toe. Wat dat laatste betreft zijn er twee polen: er zijn wervende teksten die Oost-Indië als het beloofde land voorstellen, en daartegenover waarschuwingen tegen het lichtzinnige gedrag van de matrozen. Verder gaat de samensteller in op het beeld van Indië dat door de liedjes gecreëerd wordt; een wel heel eenzijdig, materialistisch beeld, stelt hij wat betoeder vast, dat niets weerspiegelt van de werkelijke liefde en belangstelling voor Oost-Indië waarvan andere bronnen getuigen, althans bij sommige VOC-dienaren.

Beperken we ons tot wat de liederen wel bieden, dan is de beeldvorming rond de Oostindiëvaart in de Nederlandse volkscultuur toch allesbehalve monolithisch. Er zijn nogal wat perspectiefwisselingen en het zou zeker de moeite waard zijn zich bij de onderscheiden liederen af te vragen wie er aan het woord is, tot wie de dichter zich richt en wat het beoogde effect is. De toegemeten omvang heeft blijkbaar weinig ruimte gelaten voor dergelijke functionele beschouwingen. In het algemeen kan men zich afvragen of de Griffioenreeks wel het ideale podium is voor het gebodene. Er was bijvoorbeeld ook geen ruimte voor muzieknotatie, een probleem waarmee eerder Grootes kampte in het door hem geredigeerde deeltje met Bredero's liederen. Dat daar wel behoefte aan is, bleek toen kort na het verschijnen van het bundeltje zich verscheidene muzikanten bij het P.J. Meertens-Instituut voor de melodieën meldden. Een ander nadeel van de Griffioenreeks is de beperkte ruimte die voor annotatie wordt ingeruimd. Weliswaar worden achterin per lied de belangrijkste woorden verklaard – zeker geen overbodige luxe – maar nadere toelichting ontbreekt. Terwijl er natuurlijk heel wat achtergrondinformatie te geven valt, bijvoorbeeld over de auteurs, histori-

sche gebeurtenissen als scheepsrampen, de geografie van Batavia en omgeving, enzovoort. Er wordt ook onhandig omgesprongen met de bronvermeldingen. Weliswaar is er een lijst van gebruikte bronnen, maar ik moest eigenhandig de liedjes nummeren om er achter te komen waarnaar die verwezen. Verder zou een register met beginregels wel zo praktisch zijn geweest. En tijdens de lectuur liet het gelumbeckte bandje van mijn exemplaar de laatste achttien bladzijden los.

Maar welk recht heb ik te klagen over een boekje van elf gulden? Alleen dat de presentatie onvoldoende recht doet aan het speurwerk van Paasman. Weliswaar blijkt, bij nader toezien, ongeveer de helft van de liedjes eerder gepubliceerd, vooral in Scheurleers monumentale *Van varen en vechten* (1914), de andere helft is wel degelijk nieuw materiaal, bijeengesprokkeld uit talrijke bundeltjes en blaadjes, waarvan de *Oost-Indische theeboom* de rijkste oogst leverde. – Louis Peter Grijp.